

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ: Ο ΑΚΗΡΥΧΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Σύνοψη των προηγούμενων κεφαλαίων

Η θεώρηση της μεγάλης κρίσης, που έπληξε το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, έγινε μέχρι το σημείο αυτό του βιβλίου σαν ένας μεγεθυντικός φακός που αποκάλυψε το ευρύτερο πλαίσιο της νομισματικής ειρήνης.

Η θεώρηση αυτή συμφωνεί με τη μεθοδολογική τοποθέτηση ότι «το περίγραμμα της ιστορίας της οικονομικής σκέψης δεν είναι ούτε μία ιστορία επιφανών προσώπων ούτε μία ιστορία οικονομικών θεμάτων». Το παράδειγμα της νομισματικής ειρήνης μελετάται μέσα από «μία προσέγγιση ιστορίας των ιδεών, της οποίας πρωταρχικούς στόχους αποτελούν, από τη μία, η κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι ιδέες και, από την άλλη, η εξήγηση του τρόπου με τον οποίο οδηγούν οι θεμελιώδεις ιδέες στη δημιουργία συγκεκριμένων θεωρητικών συστημάτων»¹.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο της «νομισματικής ειρήνης» διατυπώθηκε μέσα από το πρίσμα της φιλοσοφικής θεώρησης

1. Screpanti-Zamagni, *ό.π.*, σ. 33.

της οικονομικής ιστορίας. Ανάμεσα στη μεταπολεμική περίοδο του Α΄ και Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στον δεύτερο υπήρχε η τάση για αλλαγή. «Το 1918 [σ.σ. μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου] η μόνη ιδέα των περισσότερων ανθρώπων ήταν να επανέλθουν στην προ του 1914 περίοδο. «Κανείς δεν αισθάνεται σήμερα έτσι για το 1939», έγραφε ο Maynard Keynes μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.² Στις μεταπολεμικές διευθετήσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το δίκαιο του ισχυρού, που κρατά από την εποχή του Θουκυδίδη, οδήγησε στην κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών και του αμερικανικού δολαρίου στο διεθνές νομισματικό σύστημα, το οποίο εξελίχθηκε από τον «κανόνα χρυσού» στον «κανόνα δολαρίου-χρυσού». Σύμφωνα με τον Martin Wolf των *Financial Times*,

Μετά τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση και έναν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι άνθρωποι ήθελαν να αλλάξουν. Και το πέτυχαν. Η Γαλλία αποκαλεί αυτό που ακολούθησε «les trente glorieuses». [σ.σ. Λίγο αργότερα,] ο στασιμοπληθωρισμός της δεκαετίας του 1970 έφερε μια αντεπανάσταση: η δεκαετία του 1980 είδε μια ριζική αλλαγή ιδεών σχετικά με τον ρόλο του κράτους και των αγορών, τους στόχους της μακροοικονομικής πολιτικής και τη λειτουργία των κεντρικών τραπεζών.³

Η εγκατάλειψη του «κανόνα δολαρίου-χρυσού» από τις Ηνωμένες Πολιτείες το 1971 οδήγησε στην εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μπορεί να μην έχει επιτευχθεί ακόμη η «αιώνια» ειρήνη που οραματιζόταν ο Kant⁴, αλλά

2. Αναφέρεται στο Martin Wolf, «“Why so little has changed since the financial crash», *Financial Times*, 4 Σεπτεμβρίου 2018, <https://www.ft.com/content/c85b9792-aad1-11e8-94bd-cba20d67390c>.

3. Στο ίδιο.

4. «Πρέπει λοιπόν να υπάρξει μια *συμμαχία ειρήνης* [...] [σ.σ. που να] αποσκοπεί να θέσει τέλος σε όλους τους πολέμους για πάντα». Βλ. Immanuel Kant, *Προς την αιώνια ειρήνη*, ό.π., σ. 77.

έγινε πραγματικότητα η «εγγενής νομισματική ειρήνη» στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με τη δημιουργία της Ευρωζώνης. Όπως το θέτει ο Kissinger, από τη μια μεριά σε πολιτικό επίπεδο «η ενοποίηση της Γερμανίας μετέβαλε τις ισορροπίες στην Ευρώπη, γιατί καμία θεσμική ρύθμιση δεν μπορούσε να αλλάξει την πραγματικότητα ότι εκείνη ήταν και πάλι το ισχυρότερο ευρωπαϊκό κράτος», ενώ, από την άλλη, σε νομισματικό επίπεδο «το ενιαίο νόμισμα εξασφάλισε έναν βαθμό ενότητας που η Ευρώπη δεν είχε γνωρίσει από την εποχή της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας».⁵

Η νέα δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα μπορούσε, κατά τον Kissinger, να θεωρηθεί ως μια παγκοσμιοποιημένη πλέον εκδοχή του βεστφαλιανού διεθνούς συστήματος κρατών, αποτελώντας το ζωντανό παράδειγμά του στη σύγχρονη εποχή. «Η Ευρωπαϊκή Ένωση περιορίζει την κυριαρχία των κρατών-μελών και τις παραδοσιακές κυβερνητικές λειτουργίες, όπως, για παράδειγμα, τον έλεγχο του νομίσματος και των συνόρων τους. Από την άλλη, η πολιτική στο πλαίσιο της Ευρώπης παραμένει σε μεγάλο βαθμό εθνική υπόθεση και, σε πολλές χώρες, οι αντιρρήσεις για την πολιτική που ασκεί η Ε.Ε. έχουν καταστεί κεντρικό ζήτημα του εσωτερικού πολιτικού διαλόγου».⁶ Περιγράφοντας στην ουσία το δημοκρατικό έλλειμμα και τα όρια νομιμοποίησης της ίδιας της Ένωσης στα μάτια της κοινής γνώμης, και με το παράδειγμα της κρίσης που ξέσπασε το 2009, ο ίδιος παρατηρεί με κριτική διάθεση πως «όταν όμως οι λαοί καλούνται να υποστούν θυσίες στο όνομα της “ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης”, δεν είναι πάντα σαφείς οι λόγοι για τους οποίους οφείλουν να ανταποκριθούν στις απορρέουσες υποχρεώσεις».⁷

5. Kissinger, *Παγκόσμια Τάξη*, ό.π., σ. 134.

6. Στο ίδιο, σ. 135.

7. Στο ίδιο, σ. 136.

Η «Μεγάλη Χρηματοοικονομική Κρίση» («*Great Financial Crisis*») των καιρών μας, η οποία ξεκίνησε από την αμερικανική αγορά ακινήτων οδηγώντας στη «Μεγάλη Ύφεση» («*Great Recession*») του 2007-9 και εν συνεχεία μεταδόθηκε δευτερογενώς στην Ευρωζώνη με τη μορφή κρίσης κυβερνητικού χρέους πλήττοντας πρώτα την Ελλάδα το 2010, συνέθεσε τα διδάγματα της «Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης» («*Great Depression*») του Μεσοπολέμου μέσα από τη θεσμική εξέλιξη των κεντρικών τραπεζών. Δύο είναι τα κύρια διδάγματα της κρίσης του περασμένου αιώνα. Πρώτον, ότι, σε περιόδους χρηματοοικονομικού πανικού, η κεντρική τράπεζα θα πρέπει να ακολουθεί το κλασικό δόγμα *Bagehot* προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον κίνδυνο φυγής καταθέσεων και τραπεζικών πτωχεύσεων και, δεύτερον, ότι η Fed δεν έπραξε αρκετά προκειμένου να αποτρέψει τον αποπληθωρισμό και τη συρρίκνωση της προσφοράς χρήματος τη δεκαετία του 1930.⁸ Τα διδάγματα αυτά καθόρισαν τον οδικό χάρτη σε ό,τι αφορά τη λήψη αποφάσεων από τους σχεδιαστές πολιτικής προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση του αιώνα μας.

8. Βλ. Bernanke, *The Federal Reserve and the financial crisis*, ό.π., σ. 74. Στο βιβλίο του *The courage to act*, ο ίδιος γράφει: «οι κεντρικές τράπεζες μπορούν να βοηθήσουν να λήξουν οι χρηματοοικονομικοί πανικοί δανείζοντας ρευστό στις τράπεζες που απειλούνται από φυγή καταθέσεων, λαμβάνοντας τα τραπεζικά δάνεια και άλλα περιουσιακά στοιχεία των τραπεζών ως ενέχυρο. Η κλασική συνταγή για τις κεντρικές τράπεζες που αντιμετώπιζαν πανικό είχε δοθεί το 1873 από τον Walter Bagehot, τον Βρετανό δημοσιογράφο, οικονομολόγο, και για πολλά χρόνια συντάκτη του περιοδικού *Economist*, στο μικρό βιβλίο του *Lombard Street: A Description of the Money Market*. Για να καθησυχάσουν έναν πανικό, ο Bagehot συμβούλευε τις κεντρικές τράπεζες να δανείζουν ελεύθερα με υψηλό επιτόκιο, έναντι καλών ενέχυρων, μια αρχή γνωστή ως δόγμα *Bagehot*». Βλ. Ben S. Bernanke, *The courage to act: A memoir on a crisis and its aftermath*, Νέα Υόρκη: Norton 2015, σ. 45.

Με την αναδρομική θεώρηση της σύγχρονης νομισματικής ειρήνης μέσα από την εξέλιξη των κεντρικών τραπεζών ως ισχυρών θεσμών στο διεθνές σύστημα, η οικονομική ιστορία διδάσκει ότι η κεντρική τράπεζα θα πρέπει να κάνει *οτιδήποτε χρειάζεται* (κατά το μοτίβο *Whatever It Takes – WIT*) για να διατηρεί την αγοραστική δύναμη του νομίσματος και τη σταθερότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο έδρασαν, πρώτα, η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των Ηνωμένων Πολιτειών ως διεθνής δανειστής ύστατης προσφυγής για ολόκληρο το δολαριοκεντρικό χρηματοπιστωτικό σύστημα την περίοδο 2007-9, και εν συνεχεία η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ως οιονεί δανειστής ύστατης προσφυγής κινούμενη στα όρια του καταστατικού της και χρησιμοποιώντας, το 2012, μία αξιόπιστη απειλή κατά των κερδοσκοπικών πιέσεων στα κυβερνητικά ομόλογα των χωρών μελών της Ευρωζώνης.

Δέκα χρόνια μετά το ξέσπασμα της μεγάλης κρίσης, η έκθεση *World Economic Outlook* του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου συμπεραίνει αναλύοντας τις «έκτακτες ενέργειες πολιτικής για την αποφυγή μιας δεύτερης Μεγάλης Συρρίκνωσης (“Great Depression”)» ότι:

Συνολικά, τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ υποδηλώνουν κάποια επιβεβαίωση της αποτελεσματικότητας των δημοσιονομικών μέτρων για τον περιορισμό των μόνιμων ζημιών μετά από μια ύφεση. [...] οι μη-συμβατικές ενέργειες νομισματικής πολιτικής από τις κεντρικές τράπεζες των προηγμένων οικονομιών συνέβαλαν στον περιορισμό της μείωσης της παραγωγής και της απώλειας θέσεων εργασίας σε εγχώριο επίπεδο, ενώ επέδρασαν υποστηρικτικά για τις εισαγωγές από το εξωτερικό. Οι πολιτικές της τελευταίας δεκαετίας συνέβαλαν στην αποτροπή ενός ακόμα χειρότερου αποτελέσματος με μεγαλύτερες απώλειες στην παραγωγή και την απασχόληση. Μετά από κάποιες φορές που κλονίστηκε τα τελευταία δέκα χρόνια, η παγκόσμια οικονομική

ανάκαμψη γνώρισε μια πολυαναμενόμενη συγχρονισμένη ανάπτυξη το 2017-18. Ωστόσο, ελλοχεύουν μεγάλες προκλήσεις για την παγκόσμια οικονομία.⁹

Όπως εξάλλου το θέτει η Γενική Διευθύντρια του ΔΝΤ, Christine Lagarde, σε άρθρο της με αφορμή επίσης τη δεκαετή επέτειο από την κατάρρευση της Lehman, «η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση παραμένει ένα από τα καθοριστικά γεγονότα της εποχής μας. Θα σηματοδοτήσει για πάντα τη γενιά που το έζησε». Όμως δέκα χρόνια μετά, «η πραγματική κληρονομιά της κρίσης δεν μπορεί να εκτιμηθεί επαρκώς ... επειδή εξακολουθεί ακόμα να γράφεται».¹⁰

Η «Μεγάλη Ελληνική Κατάθλιψη»¹¹

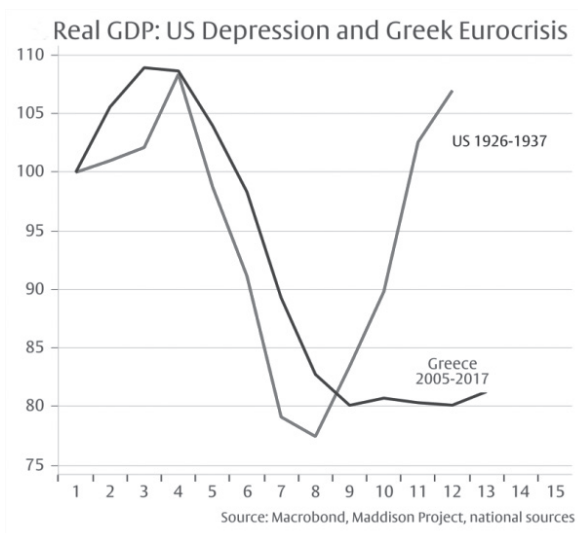
Εάν δεν μπορεί ακόμη να γίνει επαρκής εκτίμηση για την πραγματική κληρονομιά της κρίσης σε διεθνές επίπεδο, αυτό που σίγουρα μπορεί να εκτιμηθεί επαρκώς είναι η βαριά κληρονομιά που άφησε η κρίση στη χώρα μας επηρεάζοντας από πολλές πλευρές αρνητικά τις ζωές των ανθρώπων. Και αυτό δεν αφορά μόνον τους άμεσους χρονικά αποδέκτες της κρίσης, αλλά και τις επόμενες πολλές γενιές, στις πλάτες των οποίων μεταφέρθηκε ένα υπέρογκο χρέος, γεγονός που είναι

9. International Monetary Fund, «Challenges to Steady Growth», *World Economic Outlook*, Οκτώβριος 2018, σ. 85, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/09/24/world-economic-outlook-october-2018>.

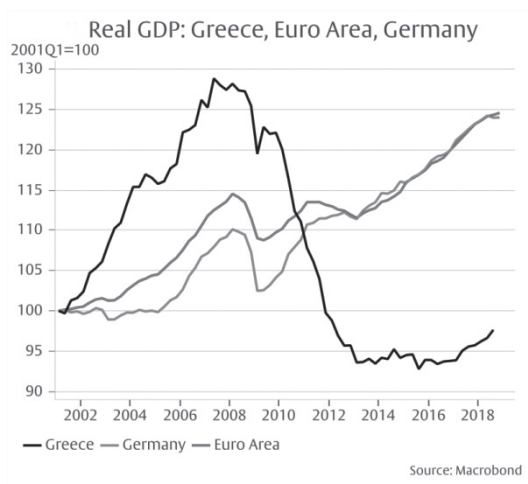
10. Christine Lagarde, «Ten Years After Lehman – Lessons Learned and Challenges Ahead», *IMF Blog*, 5 Σεπτεμβρίου 2018.

11. Παράφραση του αγγλικού όρου «Great Depression» που χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία για τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση της περιόδου του Μεσοπολέμου. Σκοπίμως χρησιμοποιώ για την ελληνική περίπτωση τη λέξη «Κατάθλιψη», διότι περί αυτού πρόκειται. Η ελληνική κρίση είναι πολυδιάστατη και υπερβαίνει την οικονομική σφαίρα, ενώ στην οικονομική της διάσταση είναι κατά τεκμήριο αντίστοιχη σε βάθος και χειρότερη σε διάρκεια από εκείνη της δεκαετίας του 1930 στις Ηνωμένες Πολιτείες.

αποτέλεσμα των σοβαρών πολιτικών και οικονομικών λαθών που έγιναν στην ελληνική περίπτωση. Τοποθετώντας το μικροσκόπιο στη μεγάλη αυτή κρίση, η άλλη όψη της *νομισματικής ειρήνης* θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας ακήρυχτος *οικονομικός πόλεμος* που έπληξε δραματικά τη χώρα μας. Ο δραματικός χαρακτήρας δεν είναι σχήμα λόγου, αλλά πηγάζει από την πρωτοφανή, για καιρό ειρήνης, ύφεση που υπέστη η Ελλάδα μετά την οικονομική πτώχευσή της ουσιαστικά το 2010· πρωτοφανή, όχι μόνον σε μέγεθος συνολικής πτώσης του κατά κεφαλήν εισοδήματος, αλλά και σε διάρκεια μη ανάκαμψης από το ναδίρ της ύφεσης.¹²

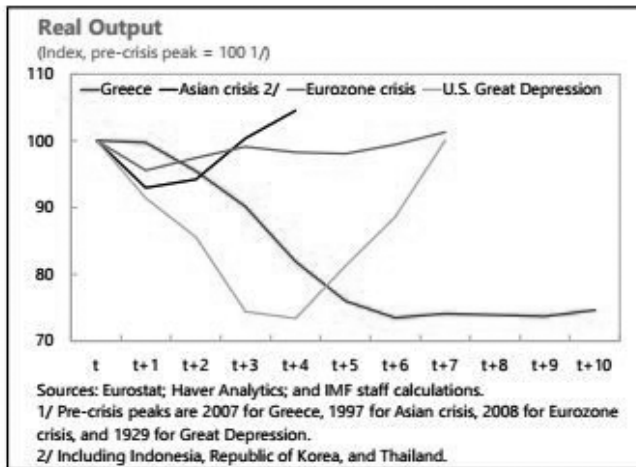
12. Βλ. διαγράμματα 5 και 6 στο Thomas Mayer, «Greece's Pyrrhic Victory», στον ιστότοπο *the Globalist*, 6 Μαρτίου 2019, <https://www.theglobalist.com/greece-eu-eurozone-alexis-tsipras-emu/>.

Αν μία εικόνα είναι χίλιες λέξεις, το πρώτο διάγραμμα (σελ. 133) παρουσιάζει τον δραματικό χαρακτήρα της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην εθνική μας οικονομία μετά την ουσιαστική χρεοκοπία του 2009-2010, ενώ στο δεύτερο διάγραμμα, ανωτέρω, φαίνεται σε επίπεδο Ευρωζώνης, τόσο η ελληνική υπερβολή που προηγήθηκε της κρίσης, όσο και η έλλειψη που ακολούθησε τη διαχείρισή της μετά.

Η ελληνική ύφεση ήταν ανάλογου μεγέθους με τη Μεγάλη Οικονομική Κρίση των ΗΠΑ της περιόδου 1929-1933. Το σοκ για την ελληνική οικονομία ήταν τεράστιο. Τέσσερα χρόνια μετά την αρχική υλοποίηση του προγράμματος, τα ατομικά εισοδήματα είχαν μειωθεί κατά το ένα τρίτο, σχεδόν ένας στους τρεις Έλληνες ήταν άνεργος (η ανεργία έφτασε το 27%, έναντι πρόβλεψης του ΔΝΤ για 15%, ενώ η ανεργία των νέων ήταν γύρω στο 60%), η δε οικονομία είχε συρρικνωθεί κατά το ένα τέταρτο (σχεδόν 25% από το 2008, έναντι αρχικής πρόβλεψης του ΔΝΤ για συρρίκνωση κατά 5,5% μέχρι το 2012).¹³

13. Καλύβας, *Καταστροφές και Θρίαμβοι*, ό.π., σ. 275-276.

Αναφερόμενος, εξάλλου, στο παραπάνω διάγραμμα που συγκρίνει την κρίση της Ελλάδας με άλλες περιπτώσεις σοβαρών διεθνών κρίσεων, μεταξύ των οποίων και της Ευρωζώνης εν συνόλω, ο Παγουλάτος συνοψίζει τις κυριότερες αιτίες της ιστορικά πρωτοφανούς –όχι μόνο σε βάθος αλλά κυρίως σε διάρκεια– ύφεσης· μιας σύγχρονης ελληνικής εκδοχής της Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης των ΗΠΑ της περιόδου 1929-1933 («Greece's modern day Great Depression»). Οι αιτίες αυτές ήταν, πρώτον, το εξαιρετικά δυσμενές σημείο εκκίνησης, δεύτερον η απουσία πολιτικής συνεννόησης στο εγχώριο πεδίο και του «whatever it takes» στο ευρωπαϊκό, τρίτον η υπερβολική δημοσιονομική λιτότητα και η ασυνέχεια στην εφαρμογή του προγράμματος, τέταρτον η μη λειτουργία του μηχανισμού μετάδοσης της νομισματικής πολιτικής και, πέμπτον, το καταστροφικό πρώτο εξάμηνο του 2015 που «σκότωσε» την ανάκαμψη του 2014, προσθέτοντας στην κρίση άλλα δύο χρόνια ύφεσης της ελληνικής οικονομίας.¹⁴

14. George Pagoulatos, @gpagoulatos 4 Αυγούστου 2018, <https://twitter.com/gpagoulatos/status/1025830491142799360>.

Στις παραπάνω αιτίες για τη «Μεγάλη Ελληνική Κατάθλιψη» θα πρέπει να συνυπολογιστούν τα εξής: Πρώτον, ότι η συνταγή «one size fits all», που επεβλήθη από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο με την αποδοχή της Γερμανίας που ήθελε να θεσπίσει τον ηθικό κίνδυνο στην Ευρωζώνη,¹⁵ δεν συνοδεύτηκε από παράλληλη συμφωνία για άμεση αναδιάρθρωση του ελληνικού δημοσίου χρέους, «απόφαση που πάρθηκε με πολιτικές προτεραιότητες» εξαιτίας κυρίως του κινδύνου μετάδοσης της κρίσης σε ολόκληρο το ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα.¹⁶ Δεύτερον, ότι η μεγάλη ανακεφαλαιοποίηση των ελληνικών τραπεζών δεν αναλήφθηκε από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM), όπως έγινε στην Ισπανία, αλλά επιβάρυνε το δημόσιο χρέος.¹⁷ Και, τρίτον, ότι το καταστατικό της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας δεν προέβλεπε τη λειτουργία δανειστή έσχατης προσφυγής. Έπρεπε να φτάσουν τα πράγματα κυριολεκτικά στο απροχώρητο, απειλώντας χωρίς υπερβολή την ίδια την ύπαρξη της Ευρωζώνης, για να διαμηνύσει ο Mario Draghi στις αγορές ότι «εντός της εντολής της, η ΕΚΤ είναι έτοιμη να πράξει οτιδήποτε χρειασθεί ώστε να διαφυλαχθεί το ευρώ». Στο πλαίσιο του προγράμματος «Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών» (Outright Monetary Transactions: OMT) τον Σεπτέμβριο του 2012, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα αποφάσισε να δεσμευθεί στην υπό συνθήκες παροχή απεριόριστης ρευστότητας στην αγορά κυβερνητικών ομολόγων της Ευρωζώνης. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι ο Alan Greenspan χαρακτηρίζει το εν λόγω πρόγραμμα ως το «τελικό όπλο στη μάχη για τη διαφύλαξη του ευρώ». Η αξιόπιστη, μέχρι σήμερα τουλάχισ-

15. βλ. και σημείωση 16 στο κεφάλαιο 3.

16. Βλ. και Καλύβας, *ό.π.*, σ. 284.

17. Βλ. και Κωνσταντίνος Γκράβας, «(Οικονομικός) Πόλεμος και (Νομισματική) Ειρήνη», *Capital.gr*, 3 Οκτωβρίου 2015, <https://www.capital.gr/arhtra/3069186/-oikonomikos-polemos-kai-nomismatiki-eirini>.

στον, αυτή απειλή αποτέλεσε αλλαγή καθεστώτος («*regime change*») συμβάλλοντας στη σημαντική αποκλιμάκωση των διαφορών στις αποδόσεις των κρατικών ομολόγων Βορρά και Νότου. Από αυτή την άποψη, η *νομισματική ειρήνη* επισφραγίσθηκε έστω και με τον ελαστικότερο, αρνητικό ορισμό του μη (νομισματικού) πολέμου.¹⁸

Βεβαίως, η άτυπη πτώχευση της Ελλάδας, που συνέβη πριν από εννέα χρόνια, δεν ήταν η πρώτη στην πορεία περίπου διακοσίων ετών του νεοελληνικού κράτους¹⁹. ας υπάρξει τουλάχιστον η ελπίδα να είναι η τελευταία. Ομοίως δεν ήταν η πρώτη φορά που συνέβη τότε και ο αποκλεισμός της χώρας μας από τις διεθνείς αγορές. «Για την ακρίβεια, η χώρα θα περνούσε τα μισά περίπου χρόνια, που μεσολάβησαν από την ανεξαρτησία έως το 2006, σε καθεστώς πτώχευσης/αναδιάρθρωσης των χρεών της, κατάσταση στην οποία άλλωστε επέστρεψε με “πανηγυρικό”, θα μπορούσε να πει κανείς, τρόπο το 2010»,²⁰ γράφει ο Καλύβας περιγράφοντας την *Καταστροφή* της μεγάλης ελληνικής κρίσης του 2009. Ούτε και μια δημοσιονομική κρίση, όπως αυτή που διαπιστώθηκε επισήμως με τη δραστική αναθεώρηση των στατιστικών στοιχείων για το δημοσιονομικό έλλειμμα του 2008 και 2009, συνέβαινε για πρώτη φορά. Για παράδειγμα, στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα «η δημοσιονομική κρίση οδήγησε σε απανωτές

18. Βλ. Vliamos-Gravas, «The International Financial System and the Role of Central Banks in the Great 2007-9 Recession and the “Monetary Peace”», *ό.π.*, σ. 179.

19. «Η Ελλάδα γεννήθηκε ως κράτος σε συνθήκες οικονομικής πτώχευσης και διεθνούς επιτροπείας. Το νέο κράτος ξεκίνησε τη ζωή του επιβαρυνμένο με ένα σημαντικό εξωτερικό χρέος. [...] Η Συνθήκη του 1832, με την οποία ιδρύθηκε το νέο κράτος, “υποχρέωνε ρητά την ελληνική κυβέρνηση να καλύπτει κάθε χρόνο τις αποπληρωμές του χρέους της προτού διαθέσει εισοδήματα για οποιονδήποτε άλλο σκοπό και έδινε στις [μεγάλες ευρωπαϊκές] δυνάμεις το δικαίωμα να επιμείνουν στη συμμόρφωση της χώρας”» Βλ. Καλύβας, *Καταστροφές και Θρίαμβοι*, *ό.π.*, σ. 112.

20. Στο ίδιο, σ. 112.

υποτιμήσεις της δραχμής από το 1885 έως το 1898», κυρίως λόγω των πολιτικών του τότε πρωθυπουργού, Θεόδωρου Δηλιγιάννη, «που χρησιμοποιούσε το εξωτερικό χρέος για τη χρηματοδότηση του προϋπολογισμού της χώρας, αφήνοντας παράλληλα τα έσοδα από τη φορολογία να υποχωρήσουν» για προεκλογικές σκοπιμότητες.²¹ Υπό αυτή την έννοια, η ιστορία των οικονομικών πτωχεύσεων επαναλαμβάνεται μέχρι και σήμερα.

Όπως μάλιστα επισημαίνει ο Τάσος Γιαννίτης, «Το 1999 ήταν η χρονιά που εξοφλήσαμε την τελευταία δόση του χρέους μας μετά την εγκαθίδρυση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Εκατό χρόνια ελέγχου! [...] Η χρονική διάρκεια από το 1999 μέχρι τα επονείδιστα και επαχθή χρέη να μας ξαναφέρουν σε συνθήκες πτώχευσης, κράτησε μόλις έντεκα χρόνια. Γι' αυτά τα έντεκα χρόνια θα μείνουμε πάλι σε διεθνή εποπτεία για απροσδιόριστο διάστημα, δεκαετίες, ίσως και έναν αιώνα», θέτοντας ο ίδιος με διάθεση συλλογικής αυτοκριτικής το ερώτημα «ποιοι τελικά είναι επονείδιστος στη διαδικασία αυτή; Τα χρέη, εμείς, η Ευρώπη, όσοι πουλάνε κίβδηλες φαντασιώσεις, όλοι;»²²

Ωστόσο, η άτυπη χρεοκοπία του 2010 ήταν ξεχωριστή περίπτωση, καθώς η Ελλάδα ήταν μέλος της Ευρωζώνης και κατά συνέπεια «η αθέτηση των δανειακών υποχρεώσεων της θα ισοδυναμούσε με έξοδο από το κοινό νόμισμα».²³ Και αντιστρόφως, «η κρίση του ευρώ προέκυψε επειδή η Ελλάδα

21. Στο ίδιο, σ. 115. Βεβαίως ούτε η «κλασική [σφ. αυτή] περίπτωση παραδοσιακού πολιτικού», όπως χαρακτηρίζεται στο ίδιο, ήταν η τελευταία στην πολιτική ιστορία της χώρας. Τα παραδείγματα, θα λέγαμε ότι, είναι αρκετά και στον κύκλο της Μεταπολίτευσης, ακόμη δε και μετά το ξέσπασμα της μεγάλης ελληνικής κρίσης.

22. Παρατίθεται στο «Τάσος Γιαννίτης: Ξέρουμε; Σκεφτόμαστε; Θέλουμε;», ιστότοπος *Το Βήμα*, 1 Ιουνίου 2016, <https://www.tovima.gr/2016/06/01/politics/tasos-giannitsis-kseroyme-skeftomaste-theloyme/>.

23. Καλύβας, *Καταστροφές και Θρίαμβοι*, ό.π., σ. 270.

αδυνατούσε να χρηματοδοτήσει το εμπορικό και το δημοσιονομικό της έλλειμμα – ή, πιο συγκεκριμένα, επειδή δεν ήταν σε θέση να ανανεώσει το χρέος της». ²⁴ Άλλωστε, «η αχίλλειος πτέρνα της Ελλάδας ήταν το μονίμως υψηλό δημόσιο χρέος της». ²⁵

Δύο βασικά ερωτήματα που προκύπτουν σε οικονομικό επίπεδο είναι, πρώτον, γιατί η χώρα έφθασε στα πρόθυρα μιας άτακτης χρεοκοπίας και, δεύτερον, αν μπορούσε να αποφύγει την προσφυγή στο γνωστό «Μνημόνιο», που υπεγράφη με τη λεγόμενη τότε «τρίκα» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο).

Την απάντηση στο πρώτο ερώτημα δίνουν οι αριθμοί. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat ²⁶, που ανακοινώθηκαν λίγες ημέρες πριν το διάγγελμα του τότε πρωθυπουργού, Γ. Παπανδρέου, από το Καστελόριζο, η Ελλάδα βρέθηκε το έτος της μεγάλης διεθνούς ύφεσης (2009) να έχει δυσμενή σχέση μεταξύ δημοσίων δαπανών και εσόδων ως ποσοστό του ΑΕΠ (50,4% και 36,9% αντιστοίχως), ενώ το δημόσιο χρέος της χώρας είχε αυξηθεί στα 273 δισ. ευρώ (115% του ΑΕΠ), από 237 δισ. το 2008 και 217 δισ. το 2007. Μαζί με το διψήφιο έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, ²⁷ τα οικονομικά δεδομένα μαρτυρούν δίχως ενδοιασμό

24. Stiglitz, *Ευρώ*, ό.π., σ. 299.

25. Καλύβας, ό.π., σ. 258. Μάλιστα, το 2009 σημαντικό μέρος του ελληνικού δημοσίου χρέους αποτελούσε καθαρό εξωτερικό χρέος, το οποίο αυξήθηκε σε 100% του ΑΕΠ από το 45% το 2000, ενώ «τον Μάρτιο του 2010 τα δύο τρίτα του συνολικού δημοσίου χρέους βρίσκονταν στα χέρια ξένων τραπεζών και άλλων αλλοδαπών οντοτήτων».

26. Βλ. Eurostat, news release No 55/2010, 22 Απριλίου 2010, σ. 5, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/5046142/2-22042010-BP-EN.PDF/0ff48307-d545-4fd6-8281-a621cbda385d?version=1.0>.

27. Όπως αναφέρει ο Καλύβας, ό.π. σ. 261, αντανακλώντας «το ευρύτερο συστηματικό πρόβλημα της Ευρώπης» στο πλαίσιο της Ευρωζώνης, προιούσης της επιδείνωσης του εξωτερικού ισοζυγίου της ελληνικής οικονομίας «το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών έφτασε στο 13% του ΑΕΠ το 2008, από

ότι η χώρα μας μπήκε πρώτη στην κρίση, επειδή ήταν ο πιο αδύναμος κρίκος της Ευρωζώνης.

Είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί εδώ ότι το οικονομικό πρόβλημα δεν οφείλεται στην ένταξη της Ελλάδας στο ευρύ καθαυτό. Η χώρα κατέληξε από βαθύτερες εγχώριες πολιτικές, οικονομικές και θεσμικές αιτίες να είναι ο πιο αδύναμος κρίκος του κοινού νομίσματος.²⁸ Για παράδειγμα, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών ήταν επίσης διψήφιο στη δεκαετία του 1990 (12,5% του ΑΕΠ στο διάστημα 1992-1996). Διψήφιο ήταν την ίδια περίοδο και το έλλειμμα της κυβέρνησης, φθάνοντας ως ποσοστό του ΑΕΠ στο 14% το 1990 από το 2,3% που ήταν το 1980.²⁹ Επομένως, η ελληνική ωρολογιακή βόμβα, που έσκασε με αφορμή τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση, είχε αρχίσει να ενεργοποιείται αρκετά χρόνια πριν την είσοδο της χώρας στην Ευρωζώνη.

Κι εδώ έρχεται το δεύτερο ερώτημα. Γιατί προσέφυγε η Ελλάδα αναγκαστικά στο μνημόνιο, στον *ad hoc* δηλαδή μηχανισμό στήριξης της εθνικής οικονομίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο οποίος δημιουργήθηκε προ του φάσματος μιας άμεσης και καταστροφικής πτώχευσης που θα είχε τρομερές συνέπειες πρωτίστως για τη χώρα μας; Θα μπορούσε μήπως να αποφευχθεί η παραπάνω λύση;

σχεδόν ισοσκελισμένη θέση στα μέσα της δεκαετίας του 1990». Εξάλλου, όπως παρατηρεί ο Stiglitz, *ό.π.*, σ. 129 αμφισβητώντας «την αιτιοκρατική σχέση ανάμεσα στο εμπορικό έλλειμμα και την κρατική δαπάνη», σε αντίθεση με όσα συνέβησαν στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης επί ευρώ «μόνο στην Ελλάδα η κρατική δαπάνη αποτέλεσε σημαντική πηγή του εμπορικού ελλείμματος της χώρας».

28. Βλ. Καλύβας, *Καταστροφές και Θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, *ό.π.*, σ. 257-270· Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, *ό.π.*, σ. 856-858. Αριστείδης Χατζής, «Τι Μας Έμαθε η Κρίση», Αθήνα: διαΝΕΟσις, 2017.

29. Βλ. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 235 και 243.

Η απάντηση προκύπτει από τον συνδυασμό εγχώριων και διεθνών παραγόντων. Πρώτον, σε εγχώριο επίπεδο, «η ευθύνη για το πρόβλημα του δημοσίου χρέους, που αποτελεί τη βάση της κρίσης που ταλανίζει την Ελλάδα, δεν μπορεί να αποδοθεί σε ένα μόνο πολιτικό κόμμα ή σε μία πολιτική ηγεσία».³⁰ Όπως το θέτει εύστοχα ο Κώστας Κωστής, «η μελέτη του ασφαλιστικού συστήματος της χώρας στα χρόνια αυτά θα αρκούσε για να πείσει και τον πιο δύσπιστο για τις πολιτικές πρακτικές της [σ. μεταπολιτευτικής] περιόδου».³¹ Προς επίρρωση αυτού, ο Γιαννίσης παρατηρεί ότι «το ασφαλιστικό ήταν σημαντικός γενεσιουργός παράγοντας της κρίσης του 2009. Η σχέση αυτή ασφαλιστικού και κρίσης είναι εξαιρετικά κρίσιμη, γιατί αναδεικνύει καλύτερα τόσο τους μηχανισμούς της κρίσης, όσο και τις συνέπειες για τον σχεδιασμό πολιτικών υπέρβασης της κρίσης». Ο ίδιος επισημαίνει ότι «τα αθροιστικά ελλείμματα και οι συνολικές δημόσιες δαπάνες για το ασφαλιστικό αντιπροσώπευαν 71 δισ. ευρώ ή το

30. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», ό.π., σ. 856-857.

31. Στο ίδιο, σ. 857· Ο Τάσος Γιαννίσης, «Η επικοινωνήση κινδύνου και ο ρόλος της πολιτικής: Η περίπτωση του ασφαλιστικού και της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα», Ομιλία στο 2nd European Risk Summit: «Living in an uncertain world – Risk Communication: Principles – Strategies – Tools», 12 Ιουνίου 2014, <https://www.tovima.gr/files/1/2014/06/12/Risk.pdf>, συνδέει το ασφαλιστικό ζήτημα με το θέμα της ελληνικής κρίσης: «Θεωρώ, ότι τόσο το ασφαλιστικό, όσο και το θέμα της κρίσης της οικονομίας μας, μέχρι να φτάσουν στο big bang, είχαν μετατραπεί σε ένα είδος κοινωνικού ταμπού. Τα ταμπού δεν μπορεί να συζητούνται και να είναι αντικείμενο κριτικής. Έτσι, κάθε τεχνική ή επιστημονική επιχειρηματολογία, προειδοποίηση ή πρόταση για μεταρρύθμιση, αλλαγή πορείας ή διορθωτική πολιτική, όπως και κάθε κριτική προσέγγιση που εμπεριείχε τον κίνδυνο να αποκαλύψει την αρνητική επίπτωση του εφησυχασμού ως πολιτικής επιλογής, απαξιωνόταν συστηματικά. Στην πραγματικότητα, τόσο στην Ελλάδα, αλλά και σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες, κάτω από την επίδραση οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, δογματισμοί και ιδεοληψίες συμπράττουν στην παγίδευση διαδικασιών επικοινωνήσης και αντιμετώπισης μεγάλων κοινωνικών κινδύνων, φέρνοντας μέσα τους το σπέρμα μιας αυτοκαταστροφής.»

83% των αθροιστικών δημοσιονομικών ελλειμμάτων της περιόδου 2006-2009 (γύρω στα 80 δισ. ευρώ), που οδήγησαν στη μεγάλη κρίση της χώρας», συμπεραίνοντας ότι «τα δημοσιονομικά ελλείμματα της περιόδου πριν την κρίση θα ήταν πολύ χαμηλότερα, αν δεν έπρεπε να χρηματοδοτηθούν τα ελλείμματα αυτά».³²

Παρά τα αρνητικά σημάδια που άρχισαν να εμφανίζονται στην παγκόσμια οικονομία ήδη από το 2007, ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός της ελληνικής οικονομίας κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια της δεύτερης διακυβέρνησης του Κ. Καραμανλή (2007-2009). Ακολούθησε η αδικαιολόγητα λανθασμένη διαχείριση της κατάστασης από την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου στην περίοδο που μεσολάβησε από την εκλογή της τον Οκτώβριο του 2009 μέχρι και την άνοιξη του 2010. Η χώρα αποκλείστηκε από τις διεθνείς αγορές και οδηγείτο σε χρεοκοπία. Υπογραμμίζοντας το παράδοξο στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Παπανδρέου, που «δεν έδειχναν να υπάρχει η στοιχειώδης συνείδηση του προβλήματος, και κατά μείζονα λόγο δεν υπήρχε κάποια αντίληψη για το πώς αντιμετωπιζόταν», ο Κωστής παρατηρεί ότι «το ΠαΣοΚ ως αντιπολίτευση είχε ενημερωθεί για την κατάσταση της οικονομίας από την Τράπεζα της Ελλάδος».³³ Σχετικά με αυτό, υπήρξε παράξενη καθυστέρηση λήψης μέτρων από το νέο οικονομικό επιτελείο τους πρώτους μήνες μετά τις εκλογές, παρά το γεγονός ότι ήταν γνωστή από το 2008 –και στα δύο μεγάλα κόμματα– η δυσμενής οικονομική συγκυρία. Επιπλέον δημιουργήθηκε αρνητικό κλίμα δυσφήμισης της χώρας στα διεθνή μέσα μαζικής ενημέρωσης, τόσο από ξένα κέντρα για δικούς

32. Τάσος Γιαννίτσης, Ομιλία στην εκδήλωση «Ασφαλιστικό: Δικαιοσύνη και Πραγματισμός», *Το Δίκτυο*, 18 Ιανουαρίου 2016, σ. 2, <http://todiktio.eu/index.php/activity/labs-events/item/630-asfalistiko-dikaiosini-kai-pragmatismos>.

33. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», ό.π., σ. 860.

τους λόγους, όσο δυστυχώς και από την ίδια την ελληνική κυβέρνηση. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι ατυχείς δηλώσεις τόσο του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου περί «συστημικής διαφθοράς» όσο και του υπουργού Οικονομικών Γ. Παπακωνσταντίνου περί «Τιτανικού». ³⁴ Σχετικά με τη δεύτερη, ορθά επισημαίνει πάλι ο Κωστής ότι: «Η τακτική [...] που ακολούθουσε η κυβέρνηση επιβεβαίωσε μάλλον την απουσία της ικανότητας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα. Πιο χαρακτηριστική ως προς αυτό ήταν η δήλωση του υπουργού Οικονομικών Γ. Παπακωνσταντίνου στα τέλη Φεβρουαρίου του 2010 ότι “Η κυβέρνηση προσπαθεί να αλλάξει την πορεία του Τιτανικού και αυτό δεν μπορεί να γίνει σε μία μέρα”». ³⁵

Τα παραπάνω αφορούσαν το εγχώριο πολιτικό «παίγνιο». Ένα καθ’ όλα άσκοπο (μικρο)πολιτικό παιχνίδι, διότι, παρά τη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση, που ήταν δεδομένη από τα τέλη του 2008 και μετά, υπήρχε πλήρης απουσία συνεννόησης μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων της χώρας, γεγονός που καθιστούσε την κατάσταση δυσχερέστερη και ακόμη πιο δυσάρεστη για όλους. Όπως γράφει ως προς αυτό ο Καλύβας, «αντί την κρίσιμη εκείνη στιγμή [σ. φθινόπωρο του 2009] να επιλέξει τη συναίνεση, όπως επέβαλλε η οικονομική λογική, ο Παπανδρέου επέλεξε την πόλωση και την παροχολογία, θεωρώντας πως η πολιτική υπερίσχυε της οικονομίας κατά το γνωστό μοτίβο της Μεταπολίτευσης». ³⁶

Όμως οι οικονομικές εξελίξεις κινούνται συνήθως με γοργότερο ρυθμό σε σχέση με τις αντίστοιχες πολιτικές. Χρησιμοποιώντας τα λόγια του Stiglitz,

34. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Η χώρα όπισθεν ολοταχώς: Καραμανλής-Παπανδρέου, μνημονιακοί-αντιμνημονιακοί...», *Capital.gr*, 30 Αυγούστου 2016, <http://www.capital.gr/arhtra/3150230/i-xora-opisthen-olotaxos-karamanlis-papandreou-mnimoniakoi-antimnimoniakoi>.

35. Κωστής, *ό.π.*, σ. 864.

36. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 251.

...συγκεκριμένες ιδέες όντως εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα, άρα δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι, γενικά, οι διάφορες μορφές πολιτικής συνήθως εξυπηρετούν τα συμφέροντα εκείνων που τις διαμορφώνουν, ακόμα και αν χρησιμοποιήσουν πιο αφηρημένες ιδέες για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ τους. Η ανάλυση αυτή οδηγεί αναπόφευκτα σε ένα συμπέρασμα: τα οικονομικά δεν είναι δυνατόν να διαχωρίζονται από την πολιτική – όσο και αν το επιθυμούν κάποιοι οικονομολόγοι. [...] Ένας από τους βασικούς λόγους που συχνά η παγκοσμιοποίηση δεν καταφέρνει να αποφέρει οφέλη για τους πολλούς, τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον λιγότερο ανεπτυγμένο κόσμο, είναι ότι ο ρυθμός οικονομικής παγκοσμιοποίησης είναι ταχύτερος από τον ρυθμό πολιτικής παγκοσμιοποίησης: το ίδιο ισχύει και για το ευρώ.³⁷

Έτσι, δεύτερον, σε διεθνές επίπεδο, η απουσία κατάλληλων θεσμών στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την αντιμετώπιση της κρίσης που «η σημασία της εκτεινόταν πολύ πιο πέρα από τα ελληνικά σύνορα»,³⁸ σε συνδυασμό με τους περιορισμούς που επέβαλλε το καταστατικό της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας³⁹ όπως και το νομικό πρόβλημα χρηματοδοτικής στήριξης ενός κράτους μέλους συνολικά από την Ε.Ε. που απαγορευόταν από τις Ευρωπαϊκές Συνθήκες, οδήγησε στη δημιουργία ενός τριμερούς σώματος με τη συμμετοχή του Διεθνούς Νομισματικού

37. Stiglitz, *Ευρώ*, ό.π., σ. 16-17.

38. Καλύβας, ό.π., σ. 270.

39. Κατά τον Stiglitz, ό.π., σ. 36, «η δομή της ευρωζώνης ενσωματώνει συγκεκριμένες ιδέες περί των προϋποθέσεων οικονομικής επιτυχίας [...] ότι η κεντρική τράπεζα θα πρέπει να εστιάζει στον πληθωρισμό, σε αντιδιαστολή με την εντολή της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ, η οποία περιλαμβάνει και την ανεργία, την ανάπτυξη και τη σταθερότητα». Ωστόσο, παρά την κριτική που ασκεί απέναντι στη μεγάλη επιρροή της Γερμανίας στις υποθέσεις της Ευρωζώνης, ο ίδιος παραδέχεται ότι η Γερμανία δεν διοικεί την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. «Ουδέποτε έχει τεθεί Γερμανός επικεφαλής της ΕΚΤ, ενώ κάποιες πολιτικές της, όπως η ποσοτική χαλάρωση, παραβιάζουν τη γερμανική ορθοδοξία». Βλ. στο ίδιο, σ. 324.

Ταμείου.⁴⁰ Ήδη από τη σύνοδο κορυφής της 25^{ης} Μαρτίου 2010 είχε συμφωνηθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο η «συμμετοχή του ΔΝΤ στη χρηματοδότηση της χώρας που αντιμετωπίζει προβλήματα», καθώς ο διαχρονικά κρίσιμος για την πορεία του πολιτικού εγχειρήματος γαλλογερμανικός άξονας έδειξε ότι είχε βρει μια συμβιβαστική λύση. Συγκεκριμένα «στην ανακοίνωση αναφερόταν ότι [...] τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης δήλωναν ότι συμφωνούσαν με τη συμμετοχή [σ. του Ταμείου]». ⁴¹ Ωστόσο, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Καλύβας, η συμμετοχή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου ήταν «ασυνήθιστη και αμφιλεγόμενη» καθώς «ήταν η πρώτη φορά στα χρονικά που το ΔΝΤ θα εφαρμόζε πρόγραμμά του σε μέλος της ευρωζώνης». ⁴²

Προσθέτοντας επομένως τη διάσταση που αφορά τη συνισταμένη των διαφόρων διεθνών παραγόντων που επηρέασαν την ελληνική περίπτωση, με πρώτο και κύριο χαρακτηριστικό ότι αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι μιας από τις χειρότερες κρίσεις της νεότερης οικονομικής ιστορίας, η χώρα μας πλήρωσε βαρύτατο τίμημα εξαιτίας του γεγονότος ότι βρέθηκε με δική της ευθύνη, λόγω της μη χρηστής διαχείρισης κατά τη διάρκεια της περιόδου των παχιών αγελάδων, να είναι η πρώτη χώρα της Ευρωζώνης που επλήγη από την κρίση. Σε αυτό το πλαίσιο, δεδομένων των χρηματοδοτικών αναγκών του ελληνικού κράτους τόσο για να λειτουργήσει τις δημόσιες υπηρεσίες

40. Υπογραμμίζοντας την αναντιστοιχία μεταξύ της εκχώρησης της νομισματικής πολιτικής σε υπερεθνικό και της διατήρησης της δημοσιονομικής κυριαρχίας σε εθνικό επίπεδο, ήδη από την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ και δώθε, προτού ξεσπάσει η κρίση, ο Καλύβας, *ό.π.*, σ. 255, παρατηρεί ότι: «Στην πράξη δεν υπήρχε καμία ρητή νομική υποχρέωση για παροχή στήριξης σε μέλη της ευρωζώνης που αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα (τόσο από την ΕΕ όσο και από κάποιο άλλο κράτος-μέλος), ούτε για προνομιακή πρόσβαση σε χρηματοπιστωτικούς θεσμούς, αλλά και καμία υποστήριξη από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ)· η βοήθεια θα δινόταν μόνο στη βάση διακριτικής ευχέρειας.»

41. Κωστής, *ό.π.*, σ. 866.

42. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 271.

του όσο και για να αναχρηματοδοτήσει το χρέος του, αποκλειόμενο ξαφνικά από τις διεθνείς αγορές, η αποφυγή ένταξης σε κάποιο σχήμα διεθνούς οικονομικού ελέγχου έμοιαζε το 2010 μάλλον με ουτοπία. Σταθερή εκτίμηση του συγγραφέα αποτελεί το γεγονός ότι η χώρα θα μπορούσε είτε να κερδίσει περισσότερο χρόνο ουσιαστικής διαπραγμάτευσης, όχι του τύπου «αφήνουμε τον χρόνο να κυλάει» που θυμίζει τη γνωστή διαφήμιση, είτε να επιτύχει συμφωνία με ευνοϊκότερους όρους και με εξ αρχής δεσμεύσεις ως προς το μείζον ζήτημα της διευθέτησης του δημοσίου χρέους. Μπορεί να είναι αμφιλεγόμενο το κατά πόσον θα ήταν αρκετό αν η Ελλάδα προχωρούσε μόνο σε αναδιάρθρωση χρέους,⁴³ ωστόσο όπως αναφέρει ο Καλύβας:

Εκ των υστέρων, η άποψη που συγκέντρωσε τη μεγαλύτερη συναίνεση είναι ότι το μεγαλύτερο σφάλμα υπήρξε η απόφαση να μην επιχειρηθεί άμεση αναδιάρθρωση του χρέους, απόφαση που πάρθηκε [...] τόσο από την ελληνική κυβέρνηση όσο και από την ΕΕ, και που βασιζόταν κυρίως στον κίνδυνο μετάδοσης της κρίσης, λόγω του μεγάλου ανοίγματος που είχαν οι ευρωπαϊκές (αλλά και ελληνικές) τράπεζες και τα ασφαλιστικά ταμεία στα ομόλογα του ελληνικού δημοσίου.⁴⁴

Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε κάτι αναπόφευκτο στην ολέθρια στροφή που πήρε το ευρωπαϊκό εγχείρημα, αλλά πρόκειται για το αποτέλεσμα του καταστροφικού τρόπου δια-

43. Βλ. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 223. Ορθώς παρατηρεί ο Stiglitz ότι η οικονομία της Ελλάδας διαφέρει από εκείνη της Αργεντινής όταν η δεύτερη χρεοκόπησε στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας. Ωστόσο, και μόνον το γεγονός ότι η χώρα μας συμμετέχει στη ζώνη του ευρώ και κατά συνέπεια δεν διαθέτει αυτόνομη εθνική νομισματική πολιτική, καθιστά τις δύο περιπτώσεις μη συγκρίσιμες. Διότι όπως έχει ειπωθεί επανειλημμένως, η Ευρωζώνη αποτελεί καθεστώς *εγγενούς νομισματικής ειρήνης* και το ευρώ ως πρωτίστως πολιτικό εγχείρημα θα πρέπει να θεωρείται μη αναστρέψιμο, καίτοι η αρχιτεκτονική του κοινού νομίσματος απέχει από τη θεωρία της Άριστης Νομισματικής Περιοχής. Σχετικά με το τελευταίο, βλ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 868.

44. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 284.

χείρισης της κρίσης, έγραφε ο Eichengreen την επαύριον του στρεβλού δημοψηφίσματος που διεξήχθη τον Ιούλιο του 2015 στη χώρα μας. «Αν υπήρχε λίγη διανοητική ευελιξία, η κρίση θα μπορούσε να επιλυθεί το 2010, εφόσον είχε προσφερθεί στην Ελλάδα ελάφρυνση χρέους σε αντάλλαγμα για βαθιές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Η χώρα θα είχε αποφύγει τη δραματική συρρίκνωση του ΑΕΠ, ενώ οι δυσσχεσημένοι ψηφοφόροι δεν θα αισθάνονταν υποχρεωμένοι να τιμωρήσουν την πολιτική τους τάξη επιλέγοντας ένα σύνολο νεοφώτιστων ριζοσπαστών. Η Ευρώπη θα ήταν σε θέση να αφήσει πίσω της την ελληνική κρίση και να συνεχίσει την πορεία της».⁴⁵

Ωστόσο «ένα από τα πρώτα διδάγματα των οικονομικών είναι πως “ό,τι έγινε έγινε”. Θα πρέπει πάντα να αναρωτιόμαστε: Με δεδομένο το πού βρισκόμαστε, τι θα πρέπει να κάνουμε;».⁴⁶ Με διαφορετικά λόγια, ένας μάλλον κυνικός παρατηρητής θα έλεγε για την ελληνική περίπτωση, σε σχέση με την αποτυχία των διαδοχικών προγραμμάτων που επιβλήθηκαν με τη συμμετοχή του ΔΝΤ, ότι μετά την απομάκρυνση από το Ταμείο ουδέν λάθος αναγνωρίζεται.⁴⁷

Η νομισματική ειρήνη, το ΔΝΤ και η Ελλάδα

Στην περίπτωση του ελληνικού προγράμματος διάσωσης που συμφωνήθηκε τον Μάιο του 2010, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε

45. Barry Eichengreen, «America's Greece. Fixing Puerto Rico Could Provide Answers for Europe», *Spiegel Online*, 8 Ιουλίου 2015, <http://www.spiegel.de/international/world/greece-essay-by-barry-eichengreen-a-1042609.html>.

46. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 55.

47. Βλ. στην ενότητα «“Ανήθικη” διαπραγμάτευση» παρακάτω, όπου αντλούνται στοιχεία μεταξύ άλλων και από το Κωνσταντίνος Γκράβας, «Μετά την απομάκρυνση από το... (Διεθνές Νομισματικό) Ταμείο, ουδέν λάθος αναγνωρίζεται!», *Capital.gr*, 20 Φεβρουαρίου 2013, <https://www.capital.gr/me-apopsi/1733914/meta-tin-apomakrunsi-apo-to-diethnes-nomismatiko-tameio-ouden-lathos-anagnorizetai>.

τη μεγάλη εικόνα, ότι δηλαδή η κρίσιμη αιτία για την εξαιρεση και τη συμμετοχή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου ήταν η εξυπηρέτηση του στόχου της νομισματικής ειρήνης.⁴⁸ Καθώς η κρίση ξεκίνησε στις Ηνωμένες Πολιτείες και ο κίνδυνος μιας κρίσης του δολαρίου κορυφώθηκε το πρώτο εξάμηνο του 2009, η σιωπηρή συμφωνία των τριών μεγάλων οικονομικών δυνάμεων της εποχής μας (Ηνωμένων Πολιτειών, Κίνας και Γερμανίας) απέβλεπε ακριβώς σε αυτόν τον στόχο. Προκειμένου να εδραιωθεί η νομισματική ειρήνη, έλαβαν χώρα έκτακτες θεσμικές διευθετήσεις μόλις ο κυκλώνας της κρίσης πέρασε από τις ΗΠΑ στην Ευρωζώνη, με επίκεντρο την Ελλάδα ως τον οικονομικά ασθενέστερο κρίκο του ευρώ. Ο κίνδυνος μιας ανεξέλεγκτης χρεοκοπίας που θα συνεπαγόταν η αθέτηση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας μας, την άνοιξη του 2010, θα συνεπαγόταν με τη σειρά του «ένα καταστροφικό σοκ, που θα μπορούσε να προκαλέσει ακόμη και παγκόσμια αποσταθεροποίηση, μιας και η αξιοπιστία του ευρώ είχε δομηθεί πάνω στην ανυπαρξία δυνατότητας εξόδου απ' αυτό».⁴⁹

Καθώς στη νομισματική ένωση του ευρώ δεν υπήρχε θεσμός αντίστοιχος με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο για την αντιμετώπιση κρίσεων, η Ευρωζώνη χρειάστηκε την τεχνο-

48. Μετά τη νομισματική κρίση στην Αργεντινή στις αρχές της δεκαετίας του 2000, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο τροποποίησε το θεσμικό πλαίσιο ως προς τις κατ' εξαίρεση ρυθμίσεις πρόσβασης μιας χώρας-μέλους του σε δανεισμό από το ΔΝΤ. Το πλαίσιο δανεισμού, που λειτουργούσε από το 2002 και βρισκόταν σε ισχύ με μικρές τροποποιήσεις και αναθεωρήσεις μέχρι και το 2009, προέβλεπε μεταξύ των τεσσάρων κριτηρίων δανεισμού σε εξαιρετικές συνθήκες ότι, προκειμένου να χορηγήσει το Ταμείο δάνειο σε μια χώρα καθ' υπέρβαση της ποσόστωσής της (quota), θα έπρεπε να τεκμαίρεται πως το χρέος της μπορεί μεσοπρόθεσμα να καταστεί βιώσιμο. Βλ. Vliamos-Gravas, «The International Financial System and the Role of Central Banks in the Great 2007-9 Recession and the “Monetary Peace”», *ό.π.*, σ. 179-180.

49. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 270.

γνωσία και τη συνδρομή του Ταμείου στα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής των οικονομιών του ευρωπαϊκού νότου. Όπως σημειώνει αναδρομικά το 2016 η έκθεση του Ανεξάρτητου Γραφείου Αξιολόγησης του ΔΝΤ, «η περίπτωση ανάμιξης του ΔΝΤ [σ. στα προγράμματα σταθεροποίησης στην Ευρωζώνη] προήλθε σε μεγάλο βαθμό από την πεποίθηση ότι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ήταν ο καλύτερα εξοπλισμένος θεσμός για να αντεπεξέλθει στις τεχνικές δυσκολίες που συνδέονταν με τη διαπραγμάτευση και παρακολούθηση του προγράμματος». ⁵⁰ Παρακάμπτοντας το κριτήριο βιωσιμότητας του χρέους στο θεσμικό πλαίσιο δανεισμού υπό έκτακτες συνθήκες, το Ταμείο αποφάσισε τον Μάιο του 2010 να χορηγήσει στην Ελλάδα τριετές δάνειο ύψους 30 δις Ευρώ, που αντιστοιχούσε σε 3212% της ποσόστωσης της χώρας. ⁵¹ Για την εξαίρεση αυτή, το ΔΝΤ επικαλέσθηκε τον *συστημικό* κίνδυνο εξάπλωσης της κρίσης σε ολόκληρη την Ευρωζώνη, δεδομένου ότι η Ελλάδα ήταν μέλος μιας ένωσης χωρών με κοινό νόμισμα. Συνεπώς απαιτείτο περισσότερη ευελιξία στο πλαίσιο δανεισμού σε αυτές τις συνθήκες εκτάκτου ανάγκης, το οποίο δεν είχε εφαρμοσθεί ποτέ σε τέτοια ή ανάλογη περίπτωση. Καθώς η παγκόσμια οικονομία διερχόταν τη χειρότερη κρίση εδώ και αρκετές δεκαετίες, το ΔΝΤ μεταρρύθμισε γενικότερα τις λειτουργίες του, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες των κρατών-μελών. ⁵²

Στην πορεία του χρόνου, μετά από αναθεωρήσεις, προτάσεις και μελέτες σχετικά με το θεσμικό πλαίσιο λειτουρ-

50. Βλ. Susan Schadler, «Living with Rules: The IMF's Exceptional Access Framework and the 2010 Stand-by Arrangement with Greece», Independent Evaluation Office of the International Monetary Fund, 2016, σ. 6.

51. Στο πλαίσιο του πρώτου αυτού «προγράμματος διάσωσης», ενός τριετούς προγράμματος σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας συνολικού ύψους 110 δις. ευρώ, τα υπόλοιπα 80 δις. ευρώ θα παρέχονταν ως διμερή δάνεια από τις χώρες μέλη της Ευρωζώνης.

52. Βλ. Vliamos-Gravas, *ό.π.*, σ. 180.

γίας του, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ανακοίνωσε τον Ιανουάριο του 2016 την κατάργηση της «συστημικής εξαίρεσης» από τους κανόνες δανεισμού, στο πλαίσιο ευρύτερης μεταρρύθμισης που προωθεί για την αντιμετώπιση κρίσεων δημόσιου χρέους. Σύμφωνα με τους νέους κανόνες, το ΔΝΤ θα επιτρέπει τη χορήγηση μεγάλων δανείων σε χώρες οι οποίες δεν έχουν «υψηλή πιθανότητα» βιωσιμότητας του χρέους τους, υπό δύο προϋποθέσεις: πρώτον, οι χώρες να μπορούν να εξασφαλίζουν πιστώσεις υπό όρους που θα επιτρέπουν τη βελτίωση των προοπτικών βιωσιμότητας του χρέους τους· και δεύτερον, να υφίστανται επαρκείς εγγυήσεις για τα δανειακά κεφάλαια που χορηγεί το Ταμείο.⁵³

Ωστόσο, επίσης στην πορεία του χρόνου, έμελλε να αποδειχθεί ότι η Ελλάδα είχε εισέλθει σε έναν φαύλο κύκλο μιας, από πολλές πλευρές, ανήθικης διαπραγμάτευσης.

«Ανήθικη» διαπραγμάτευση

Όπως αναφέρθηκε σε σχέση με την εμπλοκή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου στο πρώτο ελληνικό πρόγραμμα διάσωσης, το ΔΝΤ αναγκάστηκε να αναθεωρήσει τον κανονισμό του προκειμένου να συμμετάσχει στο πρόγραμμα αυτό, «καθώς η οικονομική αβεβαιότητα ήταν πολύ μεγάλη (τόσο, που το προσωπικό του Ταμείου αδυνατούσε να εγγυηθεί για τη βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους)».⁵⁴

Όμως,

[τ]ο πρόγραμμα της τρόικας ήταν ασυνάρτητο: οι Γερμανοί έλεγαν ότι δεν πρέπει να γίνει διαγραφή χρέους και συνάμα ότι το ΔΝΤ έπρεπε να μετέχει στο πρόγραμμα. Όμως το ΔΝΤ δεν μπο-

53. Για την αναθεώρηση του πλαισίου δανεισμού του ΔΝΤ μετά τα διδάγματα της ελληνικής περίπτωσης και της κρίσης χρέους στην Ευρωζώνη, βλ. και International Monetary Fund, «The Fund's Lending Framework and Sovereign Debt – Further Considerations», Απρίλιος 2015.

54. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 271.

ρεί να μετέχει σε ένα πρόγραμμα όταν το επίπεδο του χρέους δεν είναι βιώσιμο, και το ΔΝΤ είχε ήδη κρίνει ότι αυτό ίσχυε στην περίπτωση του ελληνικού χρέους.⁵⁵

Αναμφίβολα, «στη διαμόρφωση των συνθηκών που οδήγησαν στην κρίση, σημαντικό ρόλο έπαιξαν πολλοί παράγοντες που μόνο στον συνδυασμό τους μπορούν να μας επιτρέψουν να την κατανοήσουμε σε όλη της την πολυπλοκότητα».⁵⁶ Η συνταγή του μνημονίου αποδείχθηκε στην πράξη προβληματική, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού όσο και από πλευράς εκτέλεσης του προγράμματος. Αυτό εντοπίζεται περισσότερο σε ό,τι αφορά, αφενός, τον πολύ βραχύ χρονικό ορίζοντα στοχοθέτησης των μέτρων και, αφετέρου, την απουσία αντισταθμιστικών δράσεων ανάσχεσης της ραγδαίας μείωσης του εθνικού εισοδήματος και της εκτίναξης της ανεργίας –ιδιαίτερα των νέων– στον ιδιωτικό τομέα. Λιγότερο αφορά, ως προς τη διόρθωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών, τη σταδιακή μείωση του πρωτογενούς ελλείμματος και, τελικά, την επίτευξη διατηρήσιμων λογικών πρωτογενών πλεονασμάτων και ισοσκελισμένου ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.⁵⁷ Αλλά και οι ελληνικές κυβερνήσεις, που κλήθηκαν διαδοχικά να εφαρμόσουν τις μνημονιακές συνταγές δημοσιονομικής προσαρμογής και εξυγίανσης, επέλεξαν α λα καρτ τις προτεινόμενες δράσεις. Υπήρξαν σκόπιμες καθυστερήσεις και συνεχείς αναβολές σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις. Πρώτον, στο αναγκαίο συμμάζεμα ανενεργών φορέων του ευρύτερου

55. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 222.

56. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», *ό.π.*, σ. 874.

57. Ο Κωστής, *ό.π.*, σ. 876-877 παρατηρεί ότι τα αποτελέσματα του προγράμματος κατά το πρώτο έτος εφαρμογής του δεν ήταν άσχημα, καθώς πρώτον και βασικότερο αποφεύχθηκε η πτώχευση και, δεύτερον, το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης μειώθηκε κατά το εντυπωσιακό ποσοστό του 5,5% του ΑΕΠ, σε συμφωνία δηλαδή με τις προβλέψεις. Αντιθέτως, η βελτίωση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών ήταν πολύ μικρότερη, κατά λιγότερο από 1% του ΑΕΠ.

δημοσίου τομέα, που είχαν χαρακτήρα κομματικής πελατείας. Δεύτερον, στην αξιολόγηση του προσωπικού του στενού δημοσίου τομέα με αξιοκρατικά κριτήρια. Τρίτον, στη διασταύρωση στοιχείων προς αντιμετώπιση φαινομένων φοροδιαφυγής, εισφοροδιαφυγής και απάτης σε βάρος του δημοσίου συμφέροντος (επιδόματα και συντάξεις «μαϊμού»). Η απουσία πολιτικής βούλησης, το συντεχνιακό κράτος και τα συνδικαλιστικά συμφέροντα, και κυρίως η ψευδαίσθηση ότι οι καθυστερήσεις θα ανέβαλλαν εις το διηνεκές την εφαρμογή των επώδυνων μεταρρυθμίσεων, πολλαπλασίασαν το κόστος για την οικονομία.⁵⁸

Τρία χρόνια μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου –με την πλάτη στον τοίχο, καθώς «στην ουσία είναι μάλλον αμφίβολο αν υπήρξαν διαπραγματεύσεις και κατά πόσον η ελληνική κυβέρνηση δεν υποχρεώθηκε εκ των πραγμάτων να υπογράψει ένα κείμενο, το οποίο δεν ήταν προετοιμασμένη να διαπραγματευθεί»⁵⁹– τα απολογιστικά στοιχεία έδειξαν ότι η απότομη δημοσιονομική προσαρμογή επέφερε πολύ μεγαλύτερη ύφεση στην οικονομία. Η μέχρι τότε προσπάθεια εντός του πλαισίου της εσωτερικής υποτίμησης, που ελλείπει της δυνατότητας νομισματικής υποτίμησης εφαρμοζόταν πειραματικά στην ελληνική οικονομία με στόχο την αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας, απεικόνιζε μια οικονομία να οδεύει σχεδόν κατακόρυφα προς χαμηλότερο επίπεδο ισορροπίας.

Στις αρχές του 2013, το οικονομικό λεξιλόγιο της πολιτικής επικαιρότητας εμπλουτίστηκε με το λήμμα του «δημοσιονομικού πολλαπλασιαστή». Αφορμή ήταν η δημοσίευση της έκθεσης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου με την υπογραφή του τότε επικεφαλής οικονομολόγου του ΔΝΤ,

58. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Ανήθικη «διαπραγμάτευση»», *Capital.gr*, 26 Μαΐου 2017, <https://www.capital.gr/arhtra/3214544/anithiki-diapragmateusi>.

59. Κωστής, *ό.π.*, σ. 874.

Olivier Blanchard.⁶⁰ Στην έκθεση περιγραφόταν η απόκλιση του πραγματικού πολλαπλασιαστή σε σχέση με τον αρχικά εκτιμώμενο κατά την κατάρτιση του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής. Ο δημοσιονομικός πολλαπλασιαστής υπολογίζεται από τη συρρίκνωση του συνολικού προϊόντος (ΑΕΠ) εξαιτίας της μείωσης των κρατικών δαπανών και της αύξησης της φορολογίας και επομένως των δημοσίων εσόδων. Στην ουσία ο πολλαπλασιαστής αφορά στον υπολογισμό της έκτασης της ύφεσης στην οικονομία λόγω της επιβολής μέτρων δημοσιονομικής λιτότητας. Το πρόβλημα των δημοσιονομικών πολλαπλασιαστών ήταν ότι «δημοσιονομική προσαρμογή μίας εκατοστιαίας μονάδας του ΑΕΠ προκαλούσε μεγαλύτερη ύφεση στην Ελλάδα λόγω του κλειστού χαρακτήρα της οικονομίας της σε σύγκριση με άλλες χώρες».⁶¹

Η μεγαλύτερη ύφεση που επέφεραν τα δημοσιονομικά μέτρα, τα οποία έλαβε η χώρα μας στο πλαίσιο των προγραμμάτων προσαρμογής, αναγνωρίστηκε από τους οικονομολόγους του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου ως λανθασμένη εκτίμηση του πολλαπλασιαστή. Όμως, η αποτυχία των μακροοικονομικών μοντέλων να προβλέψουν την έκταση της ύφεσης θα έπρεπε να θεωρηθεί μάλλον λίγο-πολύ η αναμενομένη. Διότι, όπως έχει ειπωθεί από τον Αυστριακό οικονομολόγο Ludwig von Mises, «τα πειράματα που πραγματοποιούνται σε ένα εργαστήριο δεν μπορούν να εκτελεστούν και να εφαρμοσθούν στην οικονομία». Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί κανένας εκ των προτέρων να γνωρίζει τον πραγματικό βαθμό αντίδρασης σε μία οικονομική «θεραπεία». Πολλώ δε μάλλον, όταν πρόκειται για πρωτοφανές πείραμα δημοσιονομικής προσαρμογής σε μέγεθος και διάρκεια μαζί. Και ακόμη περισσότερο,

60. Olivier Blanchard-Daniel Leigh, «Growth forecast errors and fiscal multipliers», *American Economic Review Papers and Proceedings*, τόμ. 103(3), 2013, σ. 117-120.

61. Κωστής, *ό.π.*, σ. 884.

όταν η «θεραπεία» συνιστά σοκ για την οικονομία, επιφέροντας αφενός πάγωμα των δημοσίων επενδύσεων και, αφετέρου, φορολογική αφαίμαξη των νοικοκυριών εν μέσω συνεχώς μειούμενων εισοδημάτων και σημαντικής απομόχλευσης του ιδιωτικού τομέα.⁶²

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική οικονομία βρέθηκε σύντομα εγκλωβισμένη σε έναν φαύλο κύκλο λιτότητας και ύφεσης. Παράλληλα, οι οικονομικές εξελίξεις κυφορούσαν και τις πολιτικές εξελίξεις. Άλλωστε, ήδη από το φθινόπωρο του 2009, οι πρόωρες εκλογές διαμόρφωσαν κατά τη διάρκεια της ελληνικής κρίσης τον κανόνα στο εγχώριο πολιτικό πεδίο. Η μεγάλη αλλαγή που σηματοδότησε η παγκόσμια κρίση του 2008 στη διεθνή οικονομία έγινε τότε αντιληπτή με μεγάλη καθυστέρηση στη χώρα μας. Η οικονομική πολιτική έπρεπε να αλλάξει ταχύτατα και δραματικά κατεύθυνση. Η δυσμενέστατη οικονομική συγκυρία απαιτούσε νωπή λαϊκή ετυμηγορία, προκειμένου η αναβαπτισμένη κυβέρνηση να μπορέσει να λάβει τις δύσκολες αποφάσεις. Έτσι η χώρα οδηγήθηκε σε εκλογές με το διάγγελμα του τότε πρωθυπουργού, Κ. Καραμανλή, για τη μείζονα ανάγκη λήψης περιοριστικών μέτρων στην εθνική οικονομία, το οποίο από μια άποψη λειτούργησε σαν διέξοδος διαφυγής της κυβέρνησής του από την επερχόμενη κλιμάκωση του ελληνικού προβλήματος. Η μετέπειτα επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης εξαιτίας της αστοχίας του προγράμματος προσαρμογής δημιούργησε κοινωνικό αναβρασμό, φυτεύοντας τους σπόρους του διχασμού στον άξονα «μνημόνιο-αντιμνημόνιο». Το πολιτικό κεφάλαιο της κυβέρνησης Παπανδρέου ξοδεύθηκε με επιταχυνόμενο ρυθμό προώθησης της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών πρωτοφανούς δημοσιονομικής προσαρμογής στο πλαίσιο του μνημονίου. Αυτό οφειλόταν πρωτίστως στο γεγονός ότι το εντυ-

62. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Μετά την απομάκρυνση από το... (Διεθνές Νομισματικό) Ταμείο, ουδέν λάθος αναγνωρίζεται!», *ό.π.*

πωσιακό ποσοστό εκλογής της εν λόγω κυβέρνησης (~44%) είχε στηριχθεί σε εκ διαμέτρου αντίθετες προεκλογικές εξαγγελίες και ρητορική, απόκλιση η οποία επιτάχυνε τη μετεκλογική φθορά της, μετά την απότομη προσγείωση στην οδυνηρή πραγματικότητα. Και ακόμη περισσότερο, όταν η εφαρμογή της δημοσιονομικής συνταγής προσανατολίστηκε σε οριζόντιες μειώσεις μισθών και συντάξεων και αποσυνδέθηκε από τις μετατιθέμενες συνεχώς προς το μέλλον στοχευμένες μεταρρυθμίσεις στον δημόσιο τομέα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η δημιουργία ρωγμών στην κυβέρνηση, η σταδιακή συρρίκνωση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της και η συνακόλουθη αναδιάταξη του ρευστού πολιτικού σκηνικού.

Ιδιαίτερη αναφορά, όσον αφορά στις ισορροπίες με τους Ευρωπαίους εταίρους, θα πρέπει να γίνει στην ιστορία των Κανών. Το 2014, οι *Financial Times* δημοσίευσαν τρία εκτενή κείμενα («The Big Read») για την ελληνική κρίση, με αναλυτικό ρεπορτάζ για όσα διαδραματίστηκαν πίσω από τις κλειστές πόρτες τον Νοέμβριο του 2011 στη Σύνοδο Κορυφής της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Κάνες.⁶³ Η φύχραιμη θεώρηση όσων καταγράφονται στα κείμενα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Γερμανίδα καγκελάριας Μέρκελ διαμόρφωσε τη θέση της Γερμανίας, αμβλύνοντας τη σκληρή γραμμή του τότε υπουργού Οικονομικών, Β. Σόιμπλε, και την αυστηρή άποψη της γερμανικής κεντρικής τράπεζας (Bundesbank) στο πλαίσιο της στρατηγικής της ΕΚΤ. Μπορεί ο Γερμανός υπουργός Οικονομικών να είχε στη φαρέτρα του το σχέδιο εξόδου της Ελλάδας από την Ευρωζώνη (Grexit), μπορεί τα τερματικά των διαπραγματευτών συναλλάγματος στις διεθνείς αγορές να είχαν έτοιμο το σύμβολο της ισοτιμίας της «νέας δραχμής», ωστόσο για μία ακόμη φορά θα επιβεβαι-

63. Peter Spiegel, «Inside Europe's Plan Z», *Financial Times*, The Big Read 14 Μαΐου 2014, <https://www.ft.com/content/0ac1306e-d508-11e3-9187-00144feabdc0>.

ονόταν η κυρίαρχη θέση ότι το ευρώ είναι πρώτα και κύρια πολιτικό εγχείρημα.

Και πράγματι, στο μυστικό «Σχέδιο Ζ» για το Grexit, που αποκάλυψε το δημοσίευμα των *Financial Times*, αναφέρεται ότι η τελική απόφαση έπρεπε να ληφθεί από τους πολιτικούς. Ένα ελληνικό δημοψήφισμα το 2011 με το ερώτημα «Ναι ή Όχι στο Μνημόνιο», όπως ουσιαστικά προτάθηκε από τον τότε πρωθυπουργό της χώρας, Γ. Παπανδρέου, είχε τον κίνδυνο να πυροδοτήσει αρνητικές εξελίξεις ανάβοντας οικονομική φωτιά στα σύνορα της Ευρωζώνης, καθώς ο δοκιμαζόμενος λαός θα μπορούσε πάνω στη συγκυρία της στιγμής να αναπτύξει υπερβολικά αντιμνημονιακά ανακλαστικά, πράγμα που επαληθεύτηκε αργότερα. Σε δεύτερο χρόνο θα ερχόταν η δημιουργία κλίματος μεγάλης αβεβαιότητας για το ίδιο το ευρώ, κάτι που θα προκαλούσε αλυσιδωτές αντιδράσεις στις διεθνείς αγορές και μάλιστα για παρατεταμένο χρονικό διάστημα. Υπολογίζοντας αυτές τις παραμέτρους και επιδιώκοντας τη γρήγορη διευθέτηση του ζητήματος, οι Ευρωπαίοι εταίροι κινήθηκαν στην πραγματικότητα επί του ασφαλούς διαμηνύοντας ότι το ερώτημα του δημοψηφίσματος δεν μπορεί να είναι άλλο παρά «Ναι ή Όχι στο ευρώ». Ορθώς θεωρούσαν οι ίδιοι ως δεδομένο ότι η ελληνική κοινή γνώμη θα ψήφιζε καθαρά υπέρ της παραμονής της χώρας στην Ευρωζώνη. Επιπλέον, γνωρίζοντας ότι οι «mainstream» Έλληνες πολιτικοί δεν θα διακινδύνευαν να θέσουν υπό αμφισβήτηση το μέλλον της συμμετοχής στο κοινό νόμισμα, οι ηγέτες του γαλλογερμανικού άξονα έφεραν στην ουσία τα πράγματα στα μέτρα τους. Η *νομισματική ειρήνη εντός της Ευρωζώνης* διασφαλίστηκε με τις κυβερνήσεις Παπαδήμου και Μόντι, σε Ελλάδα και Ιταλία αντιστοίχως, οι οποίες εφάρμοσαν πολιτικές εντασσόμενες σε αυτό το πλαίσιο. Έτσι οι ηγέτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιδίωξαν και κατάφεραν τελικά να ακυρωθεί ουσιαστικά από μόνη της η αρχική ιδέα του δημοψηφίσματος, προτού καν αυτό τυπικά δρομολογηθεί.

Την άνοιξη του 2012 διεξήχθησαν και πάλι πρόωρες εκλογές, μετά την παραίτηση Παπανδρέου από την πρωθυπουργία τον Νοέμβριο του 2011 και τον ενδιάμεσο σχηματισμό κυβέρνησης «ειδικού σκοπού» ορισμένου χρόνου υπό τον πρώην αντιπρόεδρο της ΕΚΤ, Λ. Παπαδήμο. Κύρια αποστολή της ήταν «να πετύχει την έγκριση του δεύτερου πακέτου διάσωσης από τη Βουλή και να διαχειριστεί τη συμφωνία διαγραφής του χρέους [σ. γνωστή ως Private Sector Involvement – PSI, και η οποία αφορούσε στο «κούρεμα» των ελληνικών κυβερνητικών ομολόγων που κατείχε ο ιδιωτικός τομέας], δύο εξαιρετικά άχαρες αλλά απαραίτητες ενέργειες προκειμένου να παραμείνει η Ελλάδα στην ευρωζώνη». ⁶⁴ Η μικρή παράταση της ημερομηνίας λήξης αυτής της κυβέρνησης, οδήγησε τελικά τον Μάιο του 2012 σε άκαρπες από πλευράς διερευνητικών εντολών για τη διαμόρφωση δεδηλωμένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας εκλογές. Ακολούθησε η διάλυση της νέας Βουλής, αμέσως μετά την ορκωμοσία της, και ο σχηματισμός υπηρεσιακής κυβέρνησης υπό τον Π. Πικραμμένο για τη διενέργεια εκλογών τον Ιούνιο. Οι ζυμώσεις που ακολούθησαν μεταξύ των πολιτικών αρχηγών κατά τη διαδικασία των διερευνητικών εντολών καρποφόρησαν τη φορά αυτή και κατέληξαν στη σύνθεση τρικομματικής κυβέρνησης συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Α. Σαμαρά.

Ωστόσο, η πολιτική οικονομία της ζώνης του ευρώ έμελλε να διαδραματίσει κομβικό ρόλο στην καθυστέρηση της ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας. «Η απόφαση του Eurogroup του Νοεμβρίου του 2012 να χορηγήσει περαιτέρω ελάφρυνση του δημοσίου χρέους [σ. στο σκέλος του επίσημου τομέα, αναδιάρθρωση γνωστή ως Official Sector Involvement – OSI] αναβλήθηκε για αρκετά χρόνια και τέθηκε σε εφαρμογή μόλις τον Ιούνιο του 2018. Αυτό υπονόμευσε τις

64. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 295.

προοπτικές ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και παρέτεινε τη διάρκεια της κρίσης».⁶⁵

Ως προς τα λεγόμενα «δίδυμα ελλείμματα» (του προϋπολογισμού της γενικής κυβέρνησης και του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών), τα οποία δημιούργησαν ένα εξαιρετικά δυσμενές σημείο εκκίνησης για την ελληνική κρίση το 2009, η βελτίωση που παρουσιάστηκε το 2013 ήταν σημαντική. Για πρώτη φορά καταγράφηκε ένα μικρό πρωτογενές πλεόνασμα, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών κατέγραψε μετά από πολύ καιρό μικρό πλεόνασμα, ενώ η συρρίκνωση του ΑΕΠ επιβραδύνθηκε σε ρυθμό χαμηλότερο από εκείνον που είχε προβλεφθεί. «Τον Οκτώβριο του 2013 το ΔΝΤ επισήμανε ότι η Ελλάδα είχε πετύχει τη μεγαλύτερη δημοσιονομική προσαρμογή στη νεότερη ιστορία, επιτυγχάνοντας παράλληλα το υψηλότερο κυκλικά προσαρμοσμένο πλεόνασμα στην Ευρώπη».⁶⁶ Τελικό αποτέλεσμα ήταν η αναβάθμιση της Ελλάδας, από τον διεθνή οίκο πιστοληπτικής αξιολόγησης Moody's τον Νοέμβριο του 2013, για πρώτη φορά μετά την κρίση.⁶⁷ Αυτό ήταν σημαντικό, κυρίως διότι έδινε ένα πρώτο μήνυμα στις αγορές μετά από καιρό, ότι μαζί με την πολιτική κατάσταση δείχνει να σταθεροποιείται στη χώρα και η οικονομική κατάσταση.

Όμως η πορεία των πραγμάτων δεν ήταν ευθύγραμμη. Το αρνητικό για τη συγκυβέρνηση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ αποτέλεσμα των Ευρωεκλογών του Μαΐου του 2014, ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης Σαμαρά με καθαρά προεκλογική στόχευση,

65. Yannis Stourmaras, «Lessons from the Greek crisis - past, present, future», Speech at the 87th International Atlantic Economic Conference, 28 Μαρτίου 2019, <https://www.bis.org/review/r190412e.htm>. Όπως αναφέρει ο Καλύβας, *ό.π.*, σ. 286, «[η] υπό όρους υπόσχεση που έλαβε η Ελλάδα [...] θα μπορούσε να γίνει είτε με περαιτέρω μείωση των επιτοκίων, είτε με παράταση της διάρκειας των δανείων, είτε με συνδυασμένο τρόπο».

66. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 285.

67. Κωστής, *ό.π.*, σ. 887.

καθώς και η συνακόλουθη μεταρρυθμιστική κόπωση στην υλοποίηση των προαπαιτούμενων για την ολοκλήρωση της πέμπτης και τελευταίας αξιολόγησης του δευτέρου μνημονίου, προηγήθηκαν της απέλπιδας προσπάθειας του Έλληνα πρωθυπουργού, το φθινόπωρο του ίδιου έτους, να εξασφαλίσει σε πολιτικό επίπεδο από το Βερολίνο μια ηπιότερη στάση απέναντι στις σκληρές απαιτήσεις κυρίως του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και δευτερευόντως της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, για την κάλυψη του εκτιμώμενου δημοσιονομικού κενού. Η τρόικα ζήτησε τελικά την εφαρμογή όλων των συμφωνηθέντων, χωρίς καμία απολύτως ευελιξία. Η εκκρεμούσα αξιολόγηση δεν έκλεισε ποτέ και η επίσπευση των διαδικασιών εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας μέσα στον Δεκέμβριο οδήγησε σε διάλυση της Βουλής και διεξαγωγή πρόωρων εκλογών.

Κομβικό σημείο της αλλαγής του πολιτικού σκηνικού ήταν οι βουλευτικές εκλογές στις 25 Ιανουαρίου του 2015 και ο εκτροχιασμός της διαπραγμάτευσης κατά το πρώτο εξάμηνο της νέας διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ που είχε βαρύ κόστος αρκετών δεκάδων δισεκατομμυρίων ευρώ, το οποίο προστέθηκε εκ των υστέρων στον λογαριασμό του τρίτου μνημονίου.⁶⁸ Το υφεσιακό τρίτο πρόγραμμα, που περιέλαβε

68. Σύμφωνα με τον διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Γιάννη Στουρνάρα, η διαπραγματευτική τακτική που ακολουθήθηκε κατά το πρώτο εξάμηνο του 2015 είχε κόστος «τα 86 δισ. του τρίτου μνημονίου και τους ελέγχους στην κίνηση κεφαλαίων, που επιβλήθηκαν μετά την εκροή 45 δισ. σε καταθέσεις.» Βλ. Γιάννης Παλαιολόγος, «Στουρνάρας: 86 δισ. το κόστος Βαρουφάκης», *Καθημερινή* 20 Μαΐου 2016, <http://www.kathimerini.gr/860411/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/stoynaras-86-dis-to-kostos-varoufakh>. Σύμφωνα με τον επικεφαλής του ESM Klaus Regling, «δεν υπάρχει επιστημονικός τρόπος» να υπολογιστεί το κόστος της διαπραγμάτευσης, ωστόσο «θα μπορούσε κανείς να σταθεί και στις προβλέψεις για την ανάπτυξη, που πριν αλλάξει η κυβέρνηση, η εκτίμηση του ΔΝΤ τον Δεκέμβριο του 2014, είναι δημοσιοποιημένη, μιλούσε για ανάπτυξη στην Ελλάδα 2,5% το 2015 και 3,5% το 2016. Αρα αυτό αθροιστικά

σωρευτικά τα δύο προηγούμενα συν το σοβαρό αυτό κόστος της πεντάμηνης διαπραγμάτευσης⁶⁹, είχε εξαρχής δύο «γλυκαντικά» (sweeteners): πρώτον, το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης (QE) της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και, δεύτερον, το επενδυτικό «πακέτο Γιουνκέρ». Κι ενώ η Ευρωζώνη χρειαζόταν καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης δημόσιες επενδύσεις και μείωση φόρων, όπως κατ' επανάληψη έχει σημειώσει ο Μάριο Ντράγκι, η Ελλάδα κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση, αφενός στερούμενη επαρκούς δημοσιονομικού χώρου για δημόσιες, αφετέρου λειτουργώντας σε περιβάλλον διαρκούς υπερφορολόγησης και αποθαρρύνοντας και τις ιδιωτικές, επενδύσεις. Αντί για την αξιοποίηση των παραπάνω αντισταθμιστικών γλυκαντικών, η χώρα μας παρέμεινε με το στίγμα της «ειδικής περίπτωσης» στην Ευρωζώνη υποφέροντας από τη μάστιγα της πολιτικής αδράνειας και της τεχνοκρατικής ανεπάρκειας που, αμφότερες, συνέθεσαν το εσωτερικό παζλ μιας στάσιμης οινεί δυστοπίας.⁷⁰

μας κάνει ανάπτυξη 6%. Αντιθέτως, αυτά τα δύο χρόνια είχαμε μικρή ύφεση, αυτό θα μπορούσε επίσης να μετρηθεί για να υπολογίσεις το κόστος. Έξι μονάδες του ΑΕΠ, άρα αυτό κάνει περισσότερο από 100 δις ευρώ. Όπως είπα, δεν υπάρχει επιστημονικός τρόπος, αλλά το κόστος ήταν πολύ μεγάλο.» Βλ. «Ρέγκλινγκ: Στα 100 δις. το κόστος της περιόδου Βαρουφάκη», *Καθημερινή*, 23 Ιουνίου 2016, <http://www.kathimerini.gr/864614/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/regklingk-sta-100-dis-to-kostos-ths-periodoy-varoyfakh>.

69. Εκτιμάται πως το ΑΕΠ απώλεσε 11 δις. ευρώ, συμπεριλαμβανομένων των απωλειών 8 δις. που προκλήθηκαν από το κλείσιμο των τραπεζών, ενώ οι ανάγκες κάλυψης του δημοσιονομικού κενού αυξήθηκαν κατά 26 δις. ευρώ και η καμπύλη του δημοσίου χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ επιδεινώθηκε σε σχέση με την προηγούμενη πρόβλεψη. Επίσης, η φυγή κεφαλαίων από τις τράπεζες στο διάστημα της πεντάμηνης αυτής διαπραγμάτευσης ήταν ραγδαία, ενώ οι τράπεζες απώλεσαν ολόκληρη την ανακεφαλαιοποίησή τους που είχε χρηματοδοτηθεί από τους Έλληνες φορολογούμενους. Η νέα ανακεφαλαιοποίηση αύξησε το δημόσιο χρέος. Βλ. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 306-307.

70. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Ανήθικη “διαπραγμάτευση”», *ό.π.*

«Στασιμοδυστοπία»⁷¹

Εδώ και περίπου μια δεκαετία εμφανίζεται στο γαλλικό λεξικό η λέξη «inaptocratie», την οποία εφηύρε το μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, Jean d'Ormesson. Η λέξη αυτή μπορεί να μεταφρασθεί στην ελληνική γλώσσα ως «αδεξιοκρατία» με τον ακόλουθο ορισμό: «Σύστημα διακυβέρνησης, όπου οι λιγότερο ικανοί να ηγηθούν εκλέγονται από τους λιγότερο ικανούς να παράγουν και στο οποίο τα λιγότερο ικανά μέλη της κοινωνίας να επιβιώσουν ή να επιτύχουν, επιβραβεύονται με αγαθά και υπηρεσίες, που πληρώνονται από τον κατασχεμένο πλούτο ενός ολοένα και περισσότερο συρρικνούμενου αριθμού παραγωγικών ατόμων».⁷²

Μετά την οικονομική κατάρρευση και την είσοδο της χώρας μας στα μνημόνια την άνοιξη του 2010, οι βουλευτικές εκλογές τον Μάιο του 2012 αποτύπωσαν στην κάλπη και την πολιτική κατάρρευση του *status quo* της μεταπολιτευτικής περιόδου. Όπως ορθά παρατηρεί ο Καλύβας, «οι οικονομικές καταρρεύσεις συνοδεύονται συνήθως και από πολιτικές καταρρεύσεις».⁷³ Δύο ήταν οι κυριότερες αιτίες του μάλλον απροσδόκητου εκείνου εκλογικού αποτελέσματος. Πρώτον, η απελευθέρωση των ψηφοφόρων, ιδιαίτερα των διαφόρων ομάδων πίεσης, από την πελατειακή σχέση που δέσμευε στα χρόνια της εύκολης ευημερίας την ψήφο τους· ως μια οιονεί μαθηματική συνάρτηση προσωπικής μυωπικής ωφέλειας και παράλληλης αδιαφορίας για το ευρύτερο καλό του κοινωνικού συνόλου και την ευημερία των επόμενων γενεών. Το πελατειακό αυτό μοντέλο είχε οδηγήσει, αφενός, σε αντιπαραγωγική διόγκωση του κράτους και του ευρύτερου δημόσιου

71. Βάσει του Κωνσταντίνος Γκράβας, «Στασιμοδυστοπία», *Capital.gr*, 21 Νοεμβρίου 2016, <https://www.capital.gr/arhtra/3171097/stasimodustopia>.

72. Βλ. Μ. Αναλυτής, «Στον αστερισμό της αδεξιοκρατίας», *Καθημερινή*, 4 Σεπτεμβρίου 2016.

73. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 292.

τομέα και, αφετέρου, σε κρατικοδίαιτο ιδιωτικό τομέα χωρίς εξωστρεφή παραγωγικό προσανατολισμό. Δεύτερον, το έλλειμμα ελπίδας που επέφερε η ασκούμενη πολιτική μέσα από την αδιέξοδη εφαρμογή του μνημονίου και τη συνεχή αστοχία τόσο ως προς την επίτευξη των στόχων, όσο και ως προς την αδυναμία να φρεναριστεί η εν λόγω κατάσταση, εξάντλησε την ελαστικότητα ανοχής της κοινωνίας απέναντι στην απότομη υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, στην απώλεια του αγαθού της εργασίας και στην απουσία αισθήματος δικαίου και δικαιοσύνης σε σχέση με την κατανομή των βαρών του μνημονίου μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Σε αυτές τις συνθήκες εκκολάφθηκαν διαδοχικά η αρνητική ψήφος, η ψήφος τιμωρίας και διαμαρτυρίας και η ψήφος του χαβαλέ· όλες, μάλιστα, σε επάλληλες τροχιές με τον λαϊκισμό του «αντιμνημονιακού» μύθου.

Η υπογραφή του τρίτου μνημονίου το καλοκαίρι του 2015 απογύμνωσε *de facto* και *de jure* τον πλαστό διαχωρισμό μεταξύ «μνημονιακών» και «αντιμνημονιακών». Βάζοντας την υπογραφή της η ελληνική κυβέρνηση στο τρίτο πρόγραμμα διάσωσης, το οποίο ενέκρινε η Βουλή με πλατιά πλειοψηφία λόγω της στήριξης που παρείχε η μείζων αντιπολίτευση, τα δύο μέχρι τότε «αντιμνημονιακά» κόμματα της συγκυβέρνησης ομογενοποιήθηκαν με τα παραδοσιακά κόμματα εξουσίας της Μεταπολίτευσης ως προς τον μέχρι τότε πολυδιαφημισμένο άξονα μνημόνιο-αντιμνημόνιο. Μπορεί το μνημονιακό ρολόι να σταμάτησε στο εγχώριο πολιτικό πεδίο για μερικούς μόνο μήνες, ωστόσο η διαπραγματευτική τακτική της πρώτης κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ επιδείνωσε δραματικά τη θέση της χώρας σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο στην Ευρωζώνη. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στα τέλη του 2016, οι προβλέψεις για τον ρυθμό ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας τα επόμενα χρόνια προβάλλονταν σχεδόν πανομοιότυπες με εκείνες στα τέλη του 2014. Η χώρα βάδιζε αγκομαχώντας

σε κυλιόμενο διάδρομο, μεγεθύνοντας και με δικά της λάθη τις παράπλευρες απώλειες του ακήρυχτου οικονομικού πολέμου, τον οποίο γεννούν οι αποκλίσεις εντός της Ευρωζώνης σε βάρος των ασθενέστερων μελών της, και παραμένοντας δυστυχώς στην ίδια ή και χειρότερη θέση, τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά στο διεθνές σύστημα. Όπως επισημαίνει ο Stiglitz, «[ο]ι πιο μακροπρόθεσμες συνέπειες σε ό,τι αφορά την επιβράδυνση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης και τη μείωση του ΑΕΠ θα γίνουν ορατές με την πάροδο του χρόνου. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η χώρα που διέρχεται βαθιά ύφεση, ουδέποτε ανακάμπτει τόσο, ώστε να αναπληρώσει τις απώλειες. Ό,τι χάνεται, χάνεται για πάντα».⁷⁴

Ο σφραγισμένος λογαριασμός της περιόδου των τριών μηνών περιλαμβάνει τη σοβαρή μείωση του εθνικού εισοδήματος, την εκτίναξη της ανεργίας (ιδιαίτερα των νέων) και τη μεγάλη φυγή ανθρώπινου δυναμικού με υψηλές δεξιότητες προς το εξωτερικό (brain drain). Η συνεπαγόμενη οικονομική στασιμότητα μπορεί να θεωρηθεί ως ένα άχαρο ταγκό που χρειάζεται δύο. Από τη μια μεριά, δεν υπήρξε στο εγχώριο πεδίο η πολιτική βούληση για τη δημιουργία ενός νοικοκυρεμένου κράτους και, από την άλλη, με ευθύνη και των πιστωτών, η διαπραγμάτευση για το κλείσιμο της εκάστοτε αξιολόγησης έμοιαζε με το μαρτύριο της σταγόνας. Αναφορικά με το πρώτο, η ψευδαίσθηση ότι οι καθυστερήσεις θα αναβάλλουν στο διηνεκές την εφαρμογή των ορθών, αλλά επώδυνων, διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων πολλαπλασίασε το κόστος στον ιδιωτικό τομέα και εν γένει στην οικονομία. Ενώ, ως προς το δεύτερο, τη σημαντική δηλαδή ευθύνη των δανειστών, η οριστική εφαρμογή του μνημονίου, ως επιλογή της τριάδας (ΔΝΤ, Κομισιόν, ΕΚΤ), εξυπηρετούσε την εξής διττή στρατηγική. Πρώτον, με το να τίθενται ανυπέρβλητοι στόχοι για το πρόγραμμα, δημιουργείτο ένας αυτοτροφοδοτούμενος φαύλος

74. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 224-225.

κύκλος, καθώς απαιτούνταν περισσότερα μέτρα για την κάλυψη του χρηματοδοτικού κενού. Και, δεύτερον, με το να παρατείνεται το χρονικό διάστημα αξιολόγησης για την εκταμίευση κάθε δόσης, εξαιτίας της μόνιμης διελκυστίνδας μεταξύ Ευρωπαϊκής Επιτροπής και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, εξαντλούνταν τα χρηματικά αποθέματα της εθνικής οικονομίας και τα μέτρα αυτά αποφασίζονταν υπό τον ψυχολογικό εκβιασμό της επαπειλούμενης χρεοκοπίας ή, ακριβέστερα, της εσωτερικής στάσης πληρωμών σε μισθούς και συντάξεις.

Το μαρτύριο της σταγόνας υπαγόρευε οι δόσεις να εκταμιεύονται την ύστατη στιγμή, συχνά δε όχι στο ακέραιο αλλά σε υποδόσεις, ακόμα και σε δόσεις των υποδόσεων. Η ελαστικότητα της φούσκας ανοχής της κοινωνίας προεξοφλείτο στο παραπάνω πλαίσιο ως *ex ante* ελεγχόμενη παράμετρος, που δεν διαταράσσει την προδιαγεγραμμένη αυτή πορεία επί της οριακής αυτής εφαρμογής του προγράμματος, υποεκτιμώντας όμως τον κίνδυνο μιας μη γραμμικής εξέλιξης της αντοχής των δυνάμεων συνοχής του κοινωνικού συνόλου. Κάπως έτσι, το πολιτικό κεφάλαιο κάθε κυβέρνησης ξοδευόταν πολύ νωρίτερα από τον συνήθη εκλογικό κύκλο. Μέσα σε μόλις επτά χρόνια από την αφετηρία του 2009, όταν δηλαδή οι σπόροι της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης φύτρωσαν στην αδύναμη ελληνική οικονομία, διεξήχθησαν συνολικά πέντε βουλευτικές εκλογές και κυβέρνησαν τη χώρα τέσσερις διαφορετικοί πρωθυπουργοί. Το κομματικό σύστημα απαξιωνόταν και η εμπιστοσύνη στους θεσμούς χανόταν, συνθέτοντας μια «στασιμοδουστοπία» που απομάκρυνε ηθικά και συναισθηματικά τον μέσο πολίτη από το πολιτικό σύστημα, με το *déjà vu* της διαπραγμάτευσης να στοιχειώνει κάθε ελπίδα για κάθαρση στο ελληνικό δράμα.⁷⁵

75. Βλ. και Κωνσταντίνος Γκράβας, «Η κατάρα του... déjà vu», *Liberal.gr*, 1 Δεκεμβρίου 2015, <https://www.liberal.gr/arthro/23116/apopsi/arthra/i-katara-toui-dej-vu.html>.

Από την αρχή «οι υποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκε το μνημόνιο είχαν να κάνουν [...] με την αντίληψη ότι το πρόβλημα της Ελλάδας ήταν ένα πρόβλημα ρευστότητας που μπορούσε να αντιμετωπιστεί πολύ γρήγορα». Το γεγονός ότι ήταν η πρώτη χώρα που μπήκε στη διαδικασία του μνημονίου «διευκόλυνε τους Ευρωπαίους στο να την αντιμετωπίσουν ως μία ειδική περίπτωση», επιβάλλοντας όρους –«σε μία ηθικολόγα λογική»– οι οποίοι μάλλον θα ήταν ανεφάρμοστοι στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.⁷⁶ Η ηθικολόγα αυτή λογική που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στο ελληνικό ζήτημα, εξελίχθηκε από πολλές απόψεις σε ανήθικη διαπραγμάτευση.

Ο κίνδυνος του Grexit

Η διεθνοποίηση του ελληνικού προβλήματος το 2010 έφερε στο προσκήνιο ερωτήματα που ετίθεντο για πρώτη φορά σε σχέση με τη δομή της Ευρωζώνης. «Μπορούσε μία χώρα να πτωχεύσει και να παραμείνει στο ευρώ ή θα έπρεπε η Ελλάδα να επιστρέψει στο καθεστώς του εθνικού νομίσματος;» Σε περίπτωση αποχώρησης από τη ζώνη του κοινού νομίσματος θα προέκυπτε ζήτημα αποχώρησης και από την Ευρωπαϊκή Ένωση; Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα δεν ήταν αυτονόητη.⁷⁷ Αν η Ελλάδα αθετούσε τις υποχρεώσεις εξόφλησης των ομολόγων της που έληγαν τον Μάιο του 2010, θα δημιουργούσε επισφάλειες στους κατόχους του ελληνικού χρέους. Οι γερμανικές και γαλλικές τράπεζες, πολλώ δε μάλλον οι ελληνικές, που κατείχαν μεγάλες ποσότητες αυτών των ομολόγων, κινδύνευαν να καταστούν οι ίδιες σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αφερέγγυες. Δεν ήταν σαφές αν η Ελλάδα ήταν μικρή ή μεγάλη σε σχέση με τη Lehman Brothers, η κατάρρευση της οποίας πάγωσε κάθε δραστηριότητα στις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές και βύθισε σε ύφεση την παγκόσμια οικονο-

76. Κωστής, *ό.π.*, σ. 881.

77. Κωστής, *ό.π.*, σ. 865.

μία λόγω της γρήγορης μετάδοσης της κρίσης («contagion»). Και «το ακόμα σημαντικότερο ήταν πως δεν ήταν σαφές αν [σ. η Ελλάδα] ήταν *συστημικά* σημαντική». ⁷⁸ Σε κάθε περίπτωση, και πέραν του προφανούς συμφέροντος των ισχυρών χωρών μελών της Ευρωζώνης να ξεφορτωθούν τα τοξικά ελληνικά χρεόγραφα από τα χαρτοφυλάκια των τραπεζών τους, η επιλογή της μονομερούς στάσης πληρωμών και της εξόδου από το ευρώ θα συνεπαγόταν ένα ανυπολόγιστο κόστος πρωτίστως για τη χώρα μας, «ώστε το κόστος του προγράμματος προσαρμογής να φαντάζει σχετικά μικρό μπροστά του». ⁷⁹

Σε δεύτερο χρόνο, αναφορικά με την ιστορία των Καννών, η αιφνιδιαστική ανακοίνωση της πρόθεσης διεξαγωγής δημοψηφίσματος από τον Έλληνα πρωθυπουργό, Γ. Παπανδρέου, χωρίς προφανώς προηγούμενη συνεννόηση, προκάλεσε την αμείλικτη αντίδραση των ηγετών της Γερμανίας και της Γαλλίας, που απαίτησαν ρητά την αναδιατύπωση του ερωτήματος ως δημοψηφίσματος για την παραμονή της Ελλάδας στο ευρώ. Υπήρχε τότε, το 2011, πραγματικός κίνδυνος για Grexit; Από νομικής πλευράς, βάσει των Ευρωπαϊκών Συνθηκών, δεν προβλεπόταν η αποπομπή μιας χώρας από την Ευρωζώνη. Κατά συνέπεια, οι δύο επιλογές που υπήρχαν ήταν είτε η οικειοθελής έξοδος, είτε ο εξαναγκασμός σε επιστροφή σε εθνικό νόμισμα μέσα από τη διακοπή της χρηματοδότησης και την κατάρρευση των εγγυήσεων του τραπεζικού συστήματος. Η πρώτη επιλογή θα αφορούσε σε πρωτοβουλία και απόφαση της ίδιας της χώρας, ενώ η δεύτερη θα προϋπέθετε ως φορέα λήψης της απόφασης την τρόικα, συμπεριλαμβανομένης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ως ανεξάρτητης νομισματικής αρχής της Ευρωζώνης. Με δεδομένο ότι οι Έλληνες πολίτες στις δημοσκοπήσεις τάσσονταν κατά πλειοψηφία υπέρ του ευρώ, η πρώτη πολιτική επιλογή δεν ήταν ρεαλιστική, καθώς

78. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 199-200.

79. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 288.

θα βρισκόταν σε ασυμφωνία με το κοινό αίσθημα. Επομένως, θα έπρεπε να διερευνηθούν οι επιπτώσεις της δεύτερης επιλογής. Συγκεκριμένα θα έπρεπε να ποσοτικοποιηθούν οι δυνητικές ζημιές που θα κατέγραφε ο επίσημος τομέας, αφενός λόγω απευθείας έκθεσης στο ελληνικό χρέος και, αφετέρου, από μη καταβαλλόμενες αξιώσεις προς την κεντρική τράπεζα της Γερμανίας (Bundesbank) και τις υπόλοιπες πιστώτριες εθνικές κεντρικές τράπεζες του Ευρωσυστήματος, μέσω του συστήματος πληρωμών TARGET-2. Στο σύστημα αυτό εγγράφονται απαιτήσεις των κεντρικών τραπεζών των πλεονασματικών χωρών έναντι εκείνων των ελλειμματικών, αντανακλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις εμπορικές ανισορροπίες μεταξύ των κρατών που χρησιμοποιούν το κοινό νόμισμα.

Το κόστος που υπολογίζεται θα ήταν πολύ μεγάλο, αλλά πεπερασμένο. Ωστόσο, η πεπερασμένη διάσταση εκφυλίζεται και προσομοιάζει με απροσδιοριστία, εφόσον στο επόμενο σημείο της ανάλυσης υπεισέλθει ο παράγοντας αβεβαιότητας που σχετίζεται με τον κίνδυνο δημιουργίας ενός ντόμινο, αντί της στεγανοποίησης του προβλήματος στα στενότερα όρια των ελληνικών αριθμών. Για να γίνει σαφέστερο αυτό, ενδεχόμενη μετάδοση του ιού διαδοχικά στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό νότο και, εν συνεχεία, στο ακραίο σενάριο, ακόμη και στον πυρήνα της Ευρωζώνης, θα πολλαπλασίαζε γεωμετρικά το κόστος της εξόδου της Ελλάδας από το ευρώ. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να εξηγηθεί η στάση της Γερμανίας στην κατεύθυνση άσκησης πίεσης στη χώρα μας, που ήταν ο ασθενέστερος κρίκος της εξελισσόμενης κρίσης χρέους εντός του ευρώ, ώστε ο ελληνικός λαός να κληθεί, σε περίπτωση δημοψηφίσματος, να αποφανθεί οριστικά και αμετάκλητα για το μέλλον της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωζώνη.⁸⁰

80. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Η αναζήτηση της “μεσότητας”», *Capital.gr*, 31 Μαΐου 2012, <http://www.capital.gr/story/1515196/i-anazitisi-tis-mesotitas>.

Η κατάσταση σχετικά με τον πραγματικό κίνδυνο για Grexit δεν ήταν η ίδια το 2015. Υπήρχαν μεν κάποιες ομοιότητες. Πρώτον, δεδομένου ότι το τραπεζικό σύστημα παρέμενε διασωληνωμένο μέσω του μηχανισμού παροχής έκτακτης ρευστότητας (ELA) της ΕΚΤ, το κλειδί των εξελίξεων εξακολουθούσε να κρατάει η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Σύμφωνα μάλιστα με τον πρόεδρο της ανεξάρτητης νομισματικής αρχής, η συνολική έκθεση της ΕΚΤ στην Ελλάδα ανερχόταν στο 64% του ΑΕΠ της χώρας, υπερβαίνοντας τα εκατό δισεκατομμύρια ευρώ. Δεύτερον, οι Έλληνες πολίτες προτιμούσαν σταθερά, και μάλιστα κατά ακόμη μεγαλύτερη πλειοψηφία, την παραμονή στο ευρώ. Και τρίτον, το κόστος εξόδου της Ελλάδας από το ευρώ εξακολουθούσε να είναι πολύ μεγάλο, αλλά και πάλι πεπερασμένο.

Σε αυτό το σημείο, όμως, υπήρχε το 2015 μια κρίσιμη διαφορά σε σχέση με το 2011. Αναφέρθηκε προηγουμένως ο κίνδυνος ντόμινο στην Ευρωζώνη. Ο κίνδυνος αυτός εξακολουθούσε μεν να υφίσταται σε θεωρητικό επίπεδο, ωστόσο βρισκόταν πλέον σε μειούμενο σταδιακά βαθμό προϊόντος του χρόνου και παράλληλα με την εξέλιξη της θεσμικής αρχιτεκτονικής του ευρώ. Πέραν του γεγονότος ότι οι εμπλεκόμενοι θεσμοί είχαν κάνει την άσκηση, ώστε να υπολογίσουν με σχετική ακρίβεια την άμεση ζημιά από την έξοδο της Ελλάδας από την Ευρωζώνη, ο κίνδυνος του ντόμινο μπορούσε σε μεγάλο βαθμό να ποσοτικοποιηθεί –το ελληνικό πρόβλημα είχε πλέον αποστειρωθεί από τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό νότο– σε αντιδιαστολή με την προγενέστερη κατάσταση πλήρους απροσδιοριστίας μιας χαοτικής εξόδου της χώρας από το ευρώ. Ασφαλώς η αποστείρωση αυτή δεν σημαίνει ότι η έξοδος της Ελλάδας από την Ευρωζώνη ήταν επιθυμητή συνολικά από τους εταίρους. Ωστόσο, το γεγονός ότι το οικονομικό κριτήριο είχε καταστεί σε σημαντικό βαθμό ποσοτικό, έθετε σε δεύτερη μοίρα την κατεξοχήν πολιτική διάσταση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

Εξάλλου, το γνωστό από τη θεωρία παιγνίων «παιχνίδι του δειλού» («chicken game»), που περιέγραφε τη συγκρουσιακή θεώρηση του ελληνικού ζητήματος με την υποτιθέμενη απειλή της άτακτης χρεοκοπίας που θα τρώμαζε τους Ευρωπαίους εταίρους, θα μπορούσε να παρουσιαστεί σχηματικά ως ένα δυναμικά εξελισσόμενο παίγνιο μεταξύ δύο μαζών. Αρχικά, οι δύο αυτές μάζες έχουν μεγέθη που είναι σε κάποιο βαθμό συγκρίσιμα. Προϊόντος του χρόνου, οι μάζες αφενός μεταβάλλονται αντιστρόφως ανάλογα, δηλαδή όσο μειώνεται η μία αυξάνεται η άλλη, και αφετέρου κινούνται βαινουσες προς τη σύγκρουση με ταχύτητα η οποία αυξάνεται όσο μειώνεται η μάζα τους. Μεταφορικά, είναι σαν οι οδηγοί δύο τέτοιων οχημάτων να κρατούν σταθερό το τιμόνι απειλώντας να μην το στρίψουν μέχρι τέλους και να συγκρουστούν κατά μέτωπο. Αφενός, όμως, δεν οδηγούν ισοβαρή οχήματα, καθώς οδεύουν προς τη μετωπική σύγκρουση και, αφετέρου, κινούνται προς αυτήν με διαφορετική ταχύτητα: ταχύτερα, και συνεπώς ανεξέλεγκτα και πιο επικίνδυνα, η πλευρά με τη μικρότερη μάζα· βραδύτερα, και επομένως πιο ελεγχόμενα και λιγότερο επικίνδυνα, η πλευρά με τη μεγαλύτερη μάζα.

Στην περίπτωση του Grexit, την περίοδο του 2010 και σε μεγάλο βαθμό μέχρι την πρόταση δημοψηφίσματος τον Νοέμβριο του 2011, η επιλογή της σύγκρουσης της ελληνικής πλευράς με τους εταίρους θα έβρισκε κατά την παραπάνω μεταφορά τα δύο οχήματα να στέκονται το ένα απέναντι στο άλλο με κίνδυνο μιας καταστροφικής σύγκρουσης, που θα είχε ανυπολόγιστες συνέπειες μάλλον και για τις δύο πλευρές. Όμως, ενόσω ο χρόνος ευνοούσε την επικράτηση του δίκαιου του ισχυρού, αυξάνοντας τη μάζα και μειώνοντας την ταχύτητα του οχήματος της γερμανόφωνης πλευράς, η συγκρουσιακή ισχύς του ελληνικού οχήματος εξασθενούσε, η ταχύτητα με την οποία οδηγείτο στον γκρεμό αυξανόταν και η αποτυχία πρόσδεσης και των υπόλοιπων χωρών του ευρωπαϊκού νότου

στο οικείο όχημα αλλοίωναν το βασικό χαρακτηριστικό του «chicken game». Έτσι έφτασε η δήθεν απειλή για χρεοκοπία εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης να στερείται αξιοπιστίας, οδηγώντας στην αποτυχημένη διαπραγμάτευση του πρώτου εξαμήνου του 2015.

Στην πραγματικότητα, σε καμία χρονική στιγμή δεν ήταν ενδεδειγμένη η ανταγωνιστική θεώρηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας. Η επίλυση της κρίσης περνάει μέσα από τη συνεργασία και την αμοιβαία εμπιστοσύνη, μεταξύ πραγματικών εταίρων και όχι αντιπάλων εθνών. Σε αυτό το πλαίσιο, η χώρα θα έπρεπε να είναι προσανατολισμένη στην οικοδόμηση αξιοπιστίας και εμπιστοσύνης στα μάτια των Ευρωπαίων εταίρων της, θέτοντας στο περιθώριο τα τιμωρητικά σενάρια της θυσίας της Ιφιγένειας. Διότι τα τελευταία θα άνοιγαν τον ασκό του Αιόλου, θέτοντας τις ηγέτιδες δυνάμεις της Ευρωζώνης αντιμέτωπες με όσους επιθυμούν ωφελμιστικά να περάσει το ενιαίο νόμισμα στην ιστορία ως το απόλυτο αντιπαράδειγμα μιας «βέλτιστης νομισματικής περιοχής».

Γνωστοί οικονομολόγοι και οξυδερκείς παρατηρητές εκτιμούσαν, μάλλον καλοπροαίρετα στο διάστημα μέχρι το 2012, ότι η Ελλάδα θα εγκατέλειπε το ευρώ. Για παράδειγμα, σε συνέντευξή του στο BBC HARDtalk τον Μάιο εκείνου του έτους ο Krugman προέβλεπε ότι η μόνη εναλλακτική που είχε απομείνει για την Ελλάδα ήταν να φύγει από το ευρώ.⁸¹ Ομοίως, οι Marcus Miller και Robert Skidelsky υποστήριζαν σε άρθρο τους στους *Financial Times* την ίδια περίοδο ότι «για μια χώρα που βρίσκεται σε τόσο απελπισμένη κατάσταση όπως η Ελλάδα [...] η ομαλή έξοδος από το ευρώ, προκειμέ-

81. Βλ. και «Krugman Says Greece Running Out of Alternatives to Exit», *Bloomberg News*, 28.02.2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2012-02-27/krugman-says-greece-running-out-of-alternatives-to-euro-exit>.

νου να ανακτηθεί η ανταγωνιστικότητα, φαίνεται να είναι η καλύτερη επιλογή», επισημαίνοντας ωστόσο ότι «είναι προς το συμφέρον τόσο της Ελλάδας όσο και των πιστωτών της να είναι ελεγχόμενη η υποτίμηση που θα προκύψει. Δεν πρέπει να προσθέτουμε πολέμους νομισμάτων στον σημερινό μας σωρό προβλημάτων».⁸²

Όμως οι παραπάνω προβλέψεις έπεσαν έξω, κυρίως διότι υποτίμησαν το πολιτικό κεφάλαιο που έχει επενδυθεί στο εγχείρημα του κοινού νομίσματος. Άλλωστε είναι «άλλο πράγμα να είναι μια χώρα εξαρχής εκτός της ζώνης του κοινού νομίσματος και άλλο να βρίσκεται εντός και μετά να βγαίνει εκτός».⁸³ Η άποψη αυτή διατυπώθηκε από είκοσι πέντε οικονομολόγους, βραβευμένους με το «Βραβείο Οικονομικών Επιστημών της Κρατικής Τράπεζας της Σουηδίας στη μνήμη του Άλφρεντ Νόμπελ», αναφερόμενο συνήθως ως «Νόμπελ Οικονομικών». Σε άρθρο τους στη γαλλική εφημερίδα *Le Monde* γράφουν χαρακτηριστικά ότι «υπάρχει μεγάλη διαφο-

82. Marcus Miller-Robert Skidelsky, «How Keynes would solve the eurozone crisis», *Financial Times*, 15 Μαΐου 2012, <https://www.ft.com/content/55d094cc-9e74-11e1-a24e-00144feabdc0>.

83. Βλ. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Πριν τη Βουλή της δραχμής», *Capital.gr*, 1 Φεβρουαρίου 2017, <http://www.capital.gr/arhtra/3187901/prin-ti-boulitis-drachmis>. Επικρίνοντας ο Stiglitz, *Ευρώ*, ό.π., σ. 70-71 την προώθηση της στενότερης ολοκλήρωσης μέσω της χρήσης του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος, γράφει: «Κάποιες από τις χώρες της ΕΕ είναι μέλη της ευρωζώνης, πολλές όμως (Δανία, Σουηδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Βουλγαρία, Κροατία, Δημοκρατία της Τσεχίας, Ουγγαρία, Πολωνία και Ρουμανία) δεν είναι. Η Σουηδία, λόγω χάρη, έχει αναπτυχθεί ταχύτερα από τις χώρες της ευρωζώνης και [...] η επιτυχία της οφείλεται στο γεγονός ότι η Σουηδία βρίσκεται εκτός ευρωζώνης». Κατά την άποψή μου, ο Stiglitz κάνει λάθος ακριβώς στο σημείο αυτό. Ότι δηλαδή, αποτελεί διαφορετική περίπτωση όταν μία χώρα μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης βρίσκεται από την αρχή εκτός ευρωζώνης, και διαφορετική όταν η χώρα βρίσκεται ήδη εντός της ευρωζώνης και στη συνέχεια εγκαταλείπει το κοινό νόμισμα. Προφανώς, για τη δεύτερη περίπτωση δεν υπάρχει παράδειγμα που να δικαιώνει τη μία ή την άλλη άποψη.

ρά ανάμεσα στην επιλογή μη ένταξης στο ευρώ αρχικά, και στην επιλογή της εξόδου μετά την υιοθέτησή του». ⁸⁴ Η επιδίωξη της νομισματικής ειρήνης σε έναν διαφορετικό κόσμο μετά τον χρηματοπιστωτικό σεισμό της Lehman και τη μεγάλη ύφεση, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη τόσο με την πείρα του παρελθόντος από προηγούμενες δεκαετίες οικονομικών και νομισματικών κρίσεων, όσο και με το μοναδικό πείραμα της Ευρωζώνης, που αποτελεί περιοχή εγγενούς νομισματικής ειρήνης. Στα λόγια των ίδιων οικονομολόγων, «οι πολιτικές απομονωτισμού και προστατευτισμού και οι ανταγωνιστικές υποτιμήσεις, εφαρμοζόμενες όλες κατά άλλων χωρών, αποτελούν επικίνδυνα μέσα για να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία οικονομικής ανάπτυξης». ⁸⁵ Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η θεμελιώδης διαφορά του ευρώ από τον κανόνα του χρυσού και τον κανόνα δολαρίου-χρυσού είναι ότι τα νομίσματα των κρατών μελών της Ευρωζώνης αποσύρθηκαν από την κυκλοφορία και αντικαταστάθηκαν από το κοινό νόμισμα. Κατά συνέπεια, η επιστροφή σε εθνικό νόμισμα θα παρουσίαζε, εκτός των άλλων, και σοβαρά τεχνικά και πρακτικά προβλήματα.

Σε κάθε περίπτωση, ο χρόνος της διαπραγματεύσεως μετρούσε αντίστροφα το πρώτο εξάμηνο του 2015. Προκειμένου να επιτύχει έναν έντιμο συμβιβασμό, η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να καταλάβει ότι διαπραγματευόταν για να διασφαλίσει πρωτίστως το μέλλον της χώρας και των επόμενων γενεών μέσα στην ευρωπαϊκή οικογένεια, και όχι για να αλλάξει την Ευρωπαϊκή Ένωση ή την Ευρωζώνη, με ή χωρίς την Ελλάδα ως μέλος της. ⁸⁶

84. Βλ. «Γαλλία: 25 νομπελίστες οικονομολόγοι καταγγέλλουν το πρόγραμμα της Λεπέν ως αντιευρωπαϊκό», *Καθημερινή*, 18 Απριλίου 2017, www.kathimerini.gr/905624/article/epikairothta/kosmos/gallia-25-nompelistes-oikonomologoi-katagelloyn-to-programma-ths-lepen-ws-antieyrwpaiko.

85. Στο ίδιο.

86. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Αναδρομή στο Gr-Exit risk», *Capital.gr*, 14

Η μεγάλη χαμένη ευκαιρία της 20^{ης} Φεβρουαρίου 2015

Η πεντάμηνη διαπραγματεύση της πρώτης κυβέρνησης Τσίπρα με την «τρίοικα» –που μετονομάστηκε σε «Θεσμούς», στο πλαίσιο του κατά Kissinger δόγματος της «δημιουργικής ασάφειας»⁸⁷, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στον διάλογο με την Ευρωομάδα από τον τότε υπουργό Οικονομικών Γ. Βαρουφάκη– οδήγησε την ελληνική πλευρά σε αδιέξοδο. Το αδιέξοδο αυτό αφορούσε τόσο στο διεθνές πολιτικό πλαίσιο, με τους εταίρους και πιστωτές που σκλήρυναν τη στάση τους, όσο και στο εσωκομματικό πεδίο, με τους βουλευτές και υπουργούς που διαφωνούσαν με έναν συμβιβασμό εντός ευρώ.

Η τετράμηνη συμφωνία-γέφυρα, για παράταση του προγράμματος (της Κύριας Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης) μέχρι τα τέλη Ιουνίου του 2015, την οποία η ίδια η κυβέρνηση και ο Βαρουφάκης παρουσίασαν αρχικά ως διπλωματική νίκη, επετεύχθη μετά τα τρία συνεχόμενα Eurogroup που κατέληξαν στο δεσμευτικό κείμενο της 20^{ης} Φεβρουαρίου εκείνου του έτους. Βάσει του ανακοινωθέντος, η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να υποβάλει αμέσως έναν πλήρη κατάλογο μεταρρυθμίσεων και να τον επικαιροποιήσει μέχρι τις 30 Απριλίου του ίδιου έτους. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, η καμπύλη του χρόνου θα γύριζε εφεξής σε ανάδρομη φορά ως προς την επίτευξη μιας «αμοιβαία επωφελούς συμφωνίας», όπως χαρακτηριστικά έσπευδε να προαναγγέλλει ανά τακτά χρονικά διαστήματα η κυβέρνηση. Η ίδια θα απεμπολούσε το δικαίωμα που της είχε δοθεί από τους δανειστές να ολοκληρώσει το υπάρχον δεύτερο πρόγραμμα, και μάλιστα με ευνοϊκότερους δημοσιονομικούς

Απριλίου 2015, <https://www.capital.gr/arhtra/2277683/anadromi-sto-grxit-risk>.

87. Ο όρος «constructive ambiguity» επινοήθηκε ως διαπραγματευτική τακτική από τον τότε επικεφαλής της αμερικανικής διπλωματίας, Henry Kissinger, τη δεκαετία του 1970.

όρους σε σχέση με εκείνους που είχαν απαιτηθεί από την προηγούμενη κυβέρνηση.

Καθώς η ρητορική και οι πράξεις φαίνονταν να μην συμβαδίζουν, οι παρατεταμένες διαπραγματεύσεις με τους Θεσμούς –αφού «πέρασαν από διάφορες φάσεις, με συγκεχυμένες πληροφορίες για το ακριβές περιεχόμενό τους και ταχύτερες εναλλαγές απαισιοδοξίας και αισιοδοξίας [...] και με το φάσμα το φάσμα της αδυναμίας αποπληρωμής των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας στο ΔΝΤ και την ΕΚΤ να πλησιάζει απειλητικά»⁸⁸ είχαν ήδη φυτεμένο τον σπόρο ενός ατυχήματος. Στην πραγματικότητα, η νεοφώτιστη ελληνική κυβέρνηση είχε απολέσει το μοναδικό ουσιαστικό αντιστάθμισμα που της προσέφεραν οι πιστωτές στο πλαίσιο του συμβιβασμού της με τον μνημονιακό δρόμο, στο επίμαχο Eurogroup του Φεβρουαρίου. Το αντιστάθμισμα αυτό ήταν η, *έστω και αόριστη, δέσμευση των ευρωπαϊών εταίρων για την επαναδιαπραμάτευση των υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων, που είχαν συμφωνηθεί από την προηγούμενη κυβέρνηση*. Βάσει του ανακοινωθέντος για την Ελλάδα, οι θεσμοί δεσμεύονταν να λάβουν υπόψη, για τον στόχο του πρωτογενούς πλεονάσματος του 2015, τις οικονομικές συνθήκες που θα διαμορφώνονταν το ίδιο έτος.⁸⁹ Επρόκειτο ουσιαστικά για το ένα και μοναδικό «δώρο» των ευρωπαϊών εταίρων στην πρώτη κυβέρνηση Τσίπρα, δεδομένης αφενός της δημοσιονομικής ασφυξίας που επιφέρουν τα παράλογα υψηλά και για συνεχόμενο διάστημα πρωτογενή πλεονάσματα και, αφετέρου, της χρονικής και πολιτικής συγκυρίας. Η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση όχι μόνο δεν άδραξε αμέσως τη μεγάλη αυτή ευκαιρία που της προσφέρθη-

88. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 303.

89. «The institutions will, for the 2015 primary surplus target, take the economic circumstances in 2015 into account». Βλ. Eurogroup statement on Greece, 20 Φεβρουαρίου 2015, <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2015/02/20/eurogroup-statement-greece/>.

κε από την Ευρωζώνη, αλλά την έχασε οριστικά και αμετάκλητα εξαιτίας ουτοπικών προσδοκιών και παράλληλα άλλων στρατηγικών που δεν εξυπηρετούσαν το εθνικό συμφέρον εντός του ευρωπαϊκού πλαισίου. Η χαμένη ευκαιρία της 20^{ης} Φεβρουαρίου εκείνου του έτους είναι κάτι που ίσως δεν έχει τονιστεί εμφατικά στη βιβλιογραφία για την ελληνική κρίση.⁹⁰

Με τον μνημονιακό συμβιβασμό να βρίσκει σοβαρές εσωκομματικές διαφωνίες, ο χρόνος για ένα «ελληνικό ατύχημα» (χαρακτηριζόμενο από διεθνείς αναλυτές, κατ' αναλογία με το «Grexit», με τον ευρηματικό όρο «Graccident») μετρούσε αντίστροφα. Μπροστά στο αδιέξοδο της ελληνικής κυβέρνησης, κι ενώ η τετράμηνη παράταση του προγράμματος έληγε στις 30 Ιουνίου, η αιφνιδιαστική διακοπή των διαπραγματεύσεων και η προκήρυξη δημοψηφίσματος για την 5^η Ιουλίου εκείνου του έτους οδήγησε την κατάσταση σε επικίνδυνο εκτροχιασμό. Επρόκειτο για ένα αμφιλεγόμενο δημοψήφισμα με ορίζοντα μόλις πέντε εργάσιμων ημερών και που μάλιστα αφορούσε μια πρόταση των δανειστών, η οποία είχε ήδη αποσυρθεί *de facto* από το τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Πολύ γρήγορα, οι οικονομικές εξελίξεις θα προλάβαιναν, όπως συμβαίνει συνήθως, τις πολιτικές εξελίξεις.⁹¹

Ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες ως θεσμικά ανεξάρτητη νομισματική αρχή για ολόκληρη την Ευρωζώνη, και με δεδομένο ότι η χώρα ήταν πλέον εκτός προγράμματος, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα επέλεξε τη μέση οδό ως προς την εξάρτηση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος από τον

90. Ο Κωστής γράφει ότι «αν [ο Αλέξης Τσίπρας] είχε υπογράψει τη συμφωνία που του προτάθηκε με την ανάληψη των καθηκόντων του θα επιβάρυνε ελάχιστα τη χώρα σε σχέση με τα 90 δισεκατομμύρια και το κόστος της επιβολής κεφαλαιακών ελέγχων που υποχρεώθηκε να επωμισθεί μετά από μερικούς μήνες ανόητων και κενών λεονταρισμών». Βλ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 872.

91. Κωνσταντίνος Γκράβας, «“Καίγοντας” τη γέφυρα Βαρουφάκη», *Capital.gr*, 28 Μαΐου 2015, <https://www.capital.gr/arhtra/3018232/-kaigontas-ti-gefura-baroufaki>.

μηχανισμό ELA. Διατήρησε μεν την ομπρέλα του έκτακτου μηχανισμού ρευστότητας, ωστόσο σταμάτησε να αυξάνει το όριο ενίσχυσης που παρείχε στις ελληνικές τράπεζες. Το όριο αυτό ουσιαστικά πάγωσε στο επίπεδο της ημέρας προκήρυξης του δημοψηφίσματος. Αν η ΕΚΤ αποφάσιζε να εξακολουθήσει να αυξάνει περαιτέρω το όριο του ELA, τότε αυτό θα σήμαινε ότι θα δήλωνε διατεθειμένη να χρηματοδοτήσει σε δυνητικά ανεξέλεγκτο βαθμό τη φυγή καταθέσεων (bank run). Η τελευταία εξελίχθηκε ταχύτατα τις αμέσως επόμενες ώρες και ημέρες, λόγω της υπέρβασης του χρονικού ορίου που σηματοδοτούσε η πρωτοβουλία της κυβέρνησης να διεξαγάγει το δημοψήφισμα σε ημερομηνία μεταγενέστερη της ημερομηνίας λήξης του προγράμματος. Έτσι «η κυβέρνηση δεν είχε άλλη επιλογή από το να προκηρύξει τραπεζική αργία και να εισαγάγει αυστηρούς κεφαλαιακούς ελέγχους (capital controls)», ενώ η κατάσταση επιδεινώθηκε από τη «μη αποπληρωμή της δανειακής δόσης στο ΔΝΤ τη νύχτα της 30^{ης} Ιουνίου προς 1^η Ιουλίου». Επρόκειτο για την «πρώτη φορά που μια ανεπτυγμένη οικονομία αποτύγχανε να αποπληρώσει οφειλή προς το Ταμείο». ⁹²

Ακόμα και ένας προκατειλημμένος υπέρ της αμεσοδημοκρατικής διαδικασίας παρατηρητής, θα παραδεχόταν ότι το δημοψήφισμα θα έπρεπε να είχε διεξαχθεί νωρίτερα και πάντως εντός του ρητού χρονικού πλαισίου μεταξύ της 20^{ης} Φεβρουαρίου και της 30^{ης} Ιουνίου. Μετά την αδυναμία εξόφλησης της δόσης προς το ΔΝΤ, το επιχείρημα του Γ. Βαρουφάκη, ότι η αδυναμία αποπληρωμής των ελληνικών ομολόγων που κατείχε η ΕΚΤ (στο πλαίσιο του πρώτου προγράμματος αγοράς τίτλων στη δευτερογενή αγορά - SMP) και τα οποία έληγαν στις 20 Ιουλίου του 2015 θα έθετε υπό αμφισβήτηση

92. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 305· Κωνσταντίνος Γκράβας, «Ο “κακός μπάτσος” της Πρώτης Φοράς...», *Capital.gr*, 7 Ιουλίου 2017, <https://www.capital.gr/arthra/3224745/o-kakos-mpatsos-tis-protis-foras>.

το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης και γενικότερα το ευρώ, ήταν άστοχο. Ένα τέτοιο πιστωτικό γεγονός θα επέφερε την *de facto* μετάπτωση του εναλλακτικού συστήματος παράλληλων πληρωμών, που σχεδιαζόταν ως διαπραγματευτικό δήθεν όπλο της ελληνικής πλευράς, σε σύστημα παράλληλου εγχωρίου νομίσματος. Καθώς το τελευταίο απαγορεύεται από τις συνθήκες της ΕΕ και το καταστατικό της ΕΚΤ, θα σήμαινε ομοίως την *de facto* έξοδο της Ελλάδας από το κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα. Όπως αναλύθηκε παραπάνω, η καταστροφή που θα συνέβαινε με ένα ενδεχόμενο Grexit το 2015 αφορούσε πρωτίστως την Ελλάδα και σε πολύ μικρότερο βαθμό την Ευρωζώνη.

Οι δύο «κακοί αστυνομικοί»

Φαίνεται ότι η στρατηγική της τότε κυβέρνησης, ιδιαίτερα έτσι όπως εκφράστηκε στο πρόσωπο του υπουργού Οικονομικών και κύριου εμπνευστή της, Γ. Βαρουφάκη, είχε εξαρχής την εξής στόχευση. Πρώτον, να κυλήσει ομαλά η διαπραγμάτευση μέχρι το ορόσημο της 20^{ης} Ιουλίου του 2015. Δεύτερον, εφόσον καθίστατο εφικτό το πρώτο, να μην αποπληρωθούν από την Ελληνική Δημοκρατία τα ομόλογα που διακρατούσε η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Και, τρίτον, η χώρα να χρεοκοπήσει εντός της Ευρωζώνης, δηλαδή εντός του ευρώ. Για τον σκοπό αυτόν, η ομάδα Βαρουφάκη επεξεργαζόταν ως Σχέδιο Β' ένα παράλληλο σύστημα πληρωμών εκτός του κανονικού τραπεζικού συστήματος, ένα «δημοσιονομικό νόμισμα» όπως χαρακτηρίστηκε από σύμβουλο του υπουργού Οικονομικών, το οποίο θα χρησιμοποιείτο, καθώς ήταν εκ των προτέρων αναμενόμενο ότι τυχόν παρέλευση του ορόσημου της 30^{ης} Ιουνίου θα σήμαινε αυτομάτως το κλείσιμο των τραπεζών.

Στην ουσία, ο Βαρουφάκης διαδραμάτισε τον άχαρο ρόλο του «κακού αστυνομικού» στη διαπραγμάτευση μέχρι και την απροσδόκητα μεγάλη επικράτηση του «Όχι» στο αμφιλεγόμε-

νο, ως προς την απόφαση να γίνει, δημοψήφισμα. Αφού έσπευσε να πανηγυρίσει πρώτος το αποτέλεσμα της κάλπης, με δημόσια δήλωσή του πριν τον πρωθυπουργό, ο ίδιος εκπλήρωσε τον ρόλο του. Η επόμενη «πίστα» που καλείτο να περάσει ο πρωθυπουργός Α. Τσίπρας αφορούσε, πρώτον, στην πολιτική διαχείριση της μετατροπής του «Όχι» σε «Ναι» και, δεύτερον, στη συνθηκολόγηση με τους Ευρωπαίους υπό τη δαμόκλειο σπάθη ενός μη διαχειρίσιμου Grexit. Από την άλλη πλευρά, η ΕΚΤ έθεσε ως έσχατο χρονικό όριο της συμφωνίας-γέφυρας την 30ή Ιουνίου έτσι ώστε να υπάρχει απόσταση ασφαλείας από τη λήξη των ομολόγων SMP· ένα προσχεδιασμένο ίσως πιστωτικό γεγονός, που ευτυχώς δεν έγινε ποτέ πράξη.⁹³

Αν όμως, στη διεγκυστίδα Ελλάδας και Γερμανίας, ο Γ. Βαρουφάκης ήταν ο «κακός αστυνομικός» της μιας πλευράς, τότε ο Β. Σόιμπλε ήταν ο «κακός αστυνομικός» της άλλης. Σε συνέντευξη που παραχώρησε στον Αλέξη Παπαχελά στην εκπομπή «Ιστορίες» του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΪ, ο απελθών τότε Γερμανός υπουργός Οικονομικών περιέγραφε το σκηνικό των διαπραγματεύσεων από το 2014 ως εξής: «Ο Σαμαράς είπε πως χρειάζεται ένα διάλειμμα στις μεταρρυθμίσεις. Το δήλωσε και επίσημα στο Βερολίνο διότι η αντίσταση στην Ελλάδα ήταν μεγάλη και επιπλέον πλησίαζε η εκλογή νέου Προέδρου».

Όπως προαναφέρθηκε, η προσπάθεια του τότε πρωθυπουργού να εξασφαλίσει μια ηπιότερη στάση του Βερολίνου έναντι των ανελαστικών απαιτήσεων του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου για την κάλυψη του δημοσιονομικού κενού δεν καρποφόρησε. Η τρόικα ζήτησε την εφαρμογή όλων των συμφωνηθέντων χωρίς καμία απολύτως ευελιξία. Η επίσπευση της προεδρικής εκλογής οδήγησε σε διάλυση της Βουλής και πρόωρες εκλογές στις αρχές του 2015. Μπορεί η αριθ-

93. Γκράβας, «Ο “κακός μπάτσος”...», *ό.π.*

μητική ανθρωπογεωγραφία του Κοινοβουλίου να προδικάζε την αντίστροφη μέτρηση για την κυβέρνηση Σαμαρά, ωστόσο οι κυβερνητικοί χειρισμοί ενδεχομένως να μην ήταν οι καλύτεροι δυνατοί. Ο τότε πρωθυπουργός θα μπορούσε να φέρει προς ψήφιση στη Βουλή το απαιτούμενο πακέτο μέτρων για το κλείσιμο της πέμπτης και τελευταίας αξιολόγησης του δευτέρου προγράμματος και, αναλόγως με τη στάση των βουλευτών των δύο κομμάτων της συμπολίτευσης, να διατηρήσει ή να απολέσει τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας προς την κυβέρνησή του. Με τον τρόπο αυτό τουλάχιστον, αν τελικά έπεφτε η κυβέρνηση, ο κ. Σαμαράς θα είχε πράξει ως πρωθυπουργός ο,τι χρειαζόταν για το συμφέρον της χώρας, χωρίς την ανάγκη καταφυγής σε μικροκομματικούς υπολογισμούς περί «αριστερής παρένθεσης».

Αυτή ήταν η μία ιστορία του Β. Σόιμπλε. Η άλλη αφορούσε το διάστημα μετά την πολιτική αλλαγή του 2015. Κατά τη διάρκεια της ανεργμάτιστης διαπραγματεύσεως του πρώτου εξαμήνου, οι δύο υπουργοί Οικονομικών, Σόιμπλε και Βαρουφάκης, έπαιζαν τον άχαρο ρόλο του «κακού αστυνομικού» της γερμανικής και ελληνικής κυβέρνησης αντιστοίχως. Σε αυτό το πλαίσιο, ο πρώτος έθεσε στο επίσημο τραπέζι της Ευρωομάδας το καλοκαίρι του 2015 την πρόταση για ένα «time-out» Grexit, μια προσωρινή δηλαδή έξοδο της Ελλάδας από τη νομισματική ένωση.⁹⁴ Όπως παρατίθεται γλαφυρά από τον Κωστή, «ο Β. Σόιμπλε [...] όχι μόνο δεν είχε αντίρρηση, αλλά προσφέρθηκε να βοηθήσει την κυβέρνηση να βγάλει την Ελλάδα από το ευρώ, προσφέροντάς της μάλιστα και βοήθεια, ώστε η έξοδος να γίνει όσο το δυνατόν πιο ομαλή και ανώδυνη».⁹⁵

94. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Οι “Ιστορίες” του Βόλφγκανγκ Σόιμπλε...», *Capital.gr*, 26 Οκτωβρίου 2017, <https://www.capital.gr/arhtra/3249775/oistories-tou-bolfgkangk-soimple>.

95. Κωστής, *ό.π.*, σ. 897.

Ωστόσο απεδείχθη εκ του αποτελέσματος της κρίσιμης για τη χώρα μας ευρωπαϊκής Συνόδου Κορυφής των δεκαεπτά ωρών, που έλαβε χώρα στις 13 Ιουλίου του 2015, ότι ο πρωθυπουργός Α. Τσίπρας δεν διανοείτο να επιστρέψει στην Αθήνα με το επαχθές Grexit στις αποσκευές του. Η ταπεινωτική και με πολύ βαρύ τίμημα συνθηκολόγηση με τους δανειστές ήταν μονόδρομος, πράγμα που έγινε κατανοητό με την παρουσίαση της δίτομης μαύρης βίβλου στο τραπέζι της ύστατης διαπραγμάτευσης. Στη δική του ιστορία, ο απελθών Γερμανός υπουργός Οικονομικών ισχυρίστηκε ότι η γεωπολιτική θέση ενός κράτους (εν προκειμένω της Ελλάδας) δεν βοηθά καθοριστικά στην επίλυση κάποιου οικονομικού προβλήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Β. Σόιμπλε έσφαλε. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν, από μια άποψη, διαφορετική θεώρηση της διεγκυστίνδας Γερμανίας-Ελλάδας, γεγονός το οποίο μέτρησε στην καθοριστική παρέμβαση του αμερικανικού παράγοντα το δραματικό καλοκαίρι του 2015. Ανέκαθεν η διαπραγμάτευση για το ελληνικό ζήτημα εξελισσόταν μέσα στην ευρύτερη σφαίρα της γεωοικονομίας.

Προς επίρρωσιν αυτού, σε πρόσφατη παρουσίασή της με τίτλο «Ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών στην ελληνική κρίση χρέους», η ανταποκρίτρια της *Καθημερινής* στις ΗΠΑ, Κατερίνα Σώκου, αναφέρθηκε στην αμερικανική υπερδύναμη ως έναν «πραγματιστικό διαμεσολαβητή» μεταξύ της Ελλάδας και των επίσημων πιστωτών, ο οποίος έπαιξε επανειλημμένως καίριο ρόλο στην αποτροπή του Grexit. Σύμφωνα με την ίδια, «καθώς η κρίση εξελίχθηκε και η Ευρώπη ήταν πλέον καλύτερα προστατευμένη, η αντίδραση των ΗΠΑ καθοδηγείτο ολόενα και περισσότερο από γεωπολιτικές θεωρήσεις. Οι Αμερικανοί διπλωμάτες ήταν πάντοτε ενήμεροι για τα γεωπολιτικά, για τον ρόλο της Ελλάδας σε μια ευμετάβλητη περιοχή –και για την υπονομευτική επίπτωση της εσωτερικής

αστάθειας».⁹⁶ Όπως αναφέρει η Σώκου, «οι βασικοί λόγοι για την ενεργό αμερικανική εμπλοκή μετεξελίχθηκαν, από τον φόβο της μετάδοσης της ευρωπαϊκής κρίσης την άνοιξη του 2010 έως τις εικαζόμενες γεωπολιτικές συνέπειες ενός αποτυχημένου κράτους στην Ανατολική Μεσόγειο το 2015. Ειδικά για την ταραχώδη περίοδο του καλοκαιριού του 2015, είτε, οι επαφές με τους Ευρωπαίους (και ειδικά τους Γερμανούς) ήταν συνεχείς. Αντίστοιχη ήταν η πίεση και προς την ελληνική πλευρά: η κ. Σώκου αναφέρθηκε στα συχνά τηλεφωνήματα του υπουργού Οικονομικών Τζακ Λιου στον Αλέξη Τσίπρα, αλλά και στις ανεπίσημες νουθεσίες του Μπιλ Κλίντον προς τον πρωθυπουργό, ενόψει τη συνόδου της 12^{ης} Ιουλίου, να “μη φύγει από το δωμάτιο”».⁹⁷

Ωστόσο, ο Σόιμπλε φώτισε εύστοχα την πυρηνική κόκκινη γραμμή στο γεωπολιτικό υποσύνολο της Ευρωζώνης, υπογραμμίζοντας ότι «παρά τις όποιες δυσκολίες, καταφέραμε να διατηρήσουμε το ευρώ σταθερό». Πράγματι, η νομισματική ειρήνη στην επικράτεια του κοινού νομίσματος είναι θεμελιώδης παράγοντας. Όπως έχει επανειλημμένως αναφερθεί, ο συστημικός χαρακτήρας της κρίσης, όταν ανέκυψε το ελληνικό πρόβλημα το 2010, οδήγησε σε θεσμικές διευθετήσεις εκτάκτου ανάγκης για τη διατήρηση της σταθερότητας του διεθνούς νομισματικού συστήματος. Αν όμως ο κ. Σόιμπλε (υπό την καγκελάρια Μέρκελ, η οποία έλαβε τις συγκεκριμένες αποφάσεις) υπηρέτησε το συμφέρον της Γερμανίας εντός της Ευρωζώνης στο πλαίσιο της νομισματικής ειρήνης, στην Ελλάδα το εγχώριο πολιτικό σύστημα δεν φαίνεται να αντελήφθη επαρκώς την πραγματιστική αυτή προσέγγιση.

96. Katerina Sokou, «US role in the Greek debt crisis», American College of Greece, Athens, March 6, 2019.

97. Παρατίθεται στο Γιάννης Παλαιολόγος, «Ο ρόλος των ΗΠΑ στην ελληνική κρίση χρέους», *Καθημερινή*, 8 Μαρτίου 2019, <http://www.kathimerini.gr/1013630/gallery/epikairothta/politikh/o-rolos-twn-hpa-sthn-ellhnikh-krish-xreouys>.

Η εκάστοτε κυβέρνηση και αντιπολίτευση δυσκολεύονταν είτε να κατανοήσουν είτε να εξηγήσουν επαρκώς στους πολίτες τις διεθνείς ισορροπίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι η αντίληψη περί του ευρωπαϊκού παρέμενε οιονεί ηθικο-λογική. Ακόμη και σήμερα, η διελκυστίδα μεταξύ καλών και κακών Ευρωπαίων ή καλού και κακού Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου λαμβάνει –αναλόγως με την κοντόφθαλμη περισταση– χαρακτήρα επικοινωνιακού εκκρεμούς. Στη μεγάλη εικόνα της διαπραγμάτευσης, ο Σόιμπλε έπαιξε τον ρόλο του κακού αστυνομικού της Μέρκελ, ενώ το Ταμείο ενάλλασε αντίστοιχους ρόλους με τη Γερμανία σε σχέση με το ελληνικό ζήτημα.⁹⁸

Ο ακήρυχτος οικονομικός πόλεμος

«Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους, άλλαζαν ακόμα και τη σημασία των λέξεων», έγραφε ο Θουκυδίδης πριν από σχεδόν είκοσι πέντε αιώνες, περιγράφοντας τις συμφορές του εμφυλίου πολέμου:

[2] Οι εμφύλιες συγκρούσεις έφεραν μεγάλες κι αμέτρητες συμφορές στις πολιτείες, συμφορές που γίνονται και θα γίνονται πάντα όσο δεν αλλάζει η φύση του ανθρώπου, συμφορές που μπορεί να είναι βαρύτερες ή ελαφρότερες κ' έχουν διαφορετική μορφή ανάλογα με τις περιστάσεις. Σε καιρό ειρήνης και όταν ευημερή ο κόσμος και οι πολιτείες, οι άνθρωποι είναι ήρεμοι γιατί δεν τους πιέζουν ανάγκες φοβερές. Αλλ' όταν έρθη ο πόλεμος που φέρνει στους ανθρώπους την καθημερινή στέρηση, γίνεται δάσκαλος της βίας κ' ερεθίζει τα πνεύματα του πλήθους σύμφωνα με τις καταστάσεις που δημιουργεί. [3] Ο εμφύλιος πόλεμος, λοιπόν, μεταδόθηκε από πολιτεία σε πολιτεία. Κι όσες πολιτείες έμειναν τελευταίες, έχοντας μάθει τι είχε γίνει αλλού,

98. Γκράβας, «Οι “Ιστορίες” του Βόλφγκανγκ Σόιμπλε...», *ό.π.*

προσπαθούσαν να υπερβάλουν σ' επινοητικότητα, σε ύπουλα μέσα και σε ανήκουστες εκδικήσεις. [4] Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαζαν ακόμα και την σημασία των λέξεων. Η παράλογη τόλμη θεωρήθηκε ανδρεία και αφοσίωση στο κόμμα, η προσωπική διστακτικότητα θεωρήθηκε δειλία που κρύβεται πίσω από εύλογες προφάσεις και η σωφροσύνη προσωπίδα της ανανδρείας. Η παραφορά θεωρήθηκε ανδρική αρετή, ενώ η τάση να εξετάζονται προσεκτικά όλες οι όψεις ενός ζητήματος θεωρήθηκε πρόφαση για υπεκφυγή. [5] Όποιος ήταν έξαλλος γινόταν ακουστός, ενώ όποιος έφερνε αντιρρήσεις γινόταν ύποπτος. Όποιον επινοούσε κανένα τέχνασμα και πετύχαινε, τον θεωρούσαν σπουδαίο, κι όποιον υποψιαζόταν σύγκαира και φανέρωνε τα σχέδια του αντιπάλου, τον θεωρούσαν ακόμα πιο σπουδαίο. Ενώ όποιος ήταν αρκετά προνοητικός, ώστε να μην χρειαστούν τέτοια μέσα, θεωρούσαν ότι διαλύει το κόμμα και ότι είναι τρομοκρατημένος από την αντίπαλη παράταξη. Με μια λέξη, όποιος πρόφτανε να κάνει κακό πριν από άλλον, ήταν άξιος επαίνου, καθώς κ' εκείνος που παρακινούσε στο κακό όποιον δεν είχε σκεφτή να το κάνει.⁹⁹

Τηρουμένων των αναλογιών, η Ιστορία επαναλαμβάνεται σπειροειδώς. Στη σύγχρονη εποχή, η απουσία στοιχειώδους συνεννόησης –πολλά δε μάλλον συναίνεσης– για τα μείζονα εθνικά και οικονομικά ζητήματα της χώρας πολλαπλασίασε τις παράπλευρες απώλειες της απαραίτητης, για το σύνολο της Ευρωζώνης, νομισματικής ειρήνης. Ο διχασμός μεταξύ ευρωπαϊκού ηθικού Βορρά και ανήθικου Νότου, κατά την αντίστοιχη λογική στο διεθνές πολιτικό πλαίσιο, και μεταξύ μνημονιακών και αντιμνημονιακών, ως λαϊκιστική έκφανση στο εγχώριο πολιτικό σκηνικό, επέτεινε την αβεβαιότητα στην ελληνική οικονομία. Αρκεί να αντικατασταθούν στο

99. «Θουκυδίδου Ιστορία» (μτφ. Άγγελος Βλάχος), Βιβλίο 3, Κεφάλαιο 82, *Αρχαίοι Έλληνες Ιστοριογράφοι (Α' Λυκείου) – Βιβλίο Μαθητή (Εμπλουτισμένο)*, σε ηλεκτρονική μορφή <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A108/225/1645,5248/>.

παραπάνω απόσπασμα, η λέξη «εμφύλιος» με τη λέξη «οικονομικός», και η λέξη «πολιτεία» με τη λέξη «χώρα μέλος της Ευρωζώνης». Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στα πρώτα χρόνια της ελληνικής κρίσης περιλάμβανε όρους, όπως «δημοσιονομική λιτότητα» ή, κατά κυριολεξία, «αυστηρότητα» («austerity»), «προσαρμογή», «μεταρρυθμίσεις», «ανάκαμψη», «ανάπτυξη» και «ανταγωνιστικότητα».¹⁰⁰

Από την αρχή της κρίσης, «η στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι στο πρόβλημα δεν ήταν καλύτερη από εκείνη της Ελλάδας» από πλευράς πολιτικών χειρισμών, καθώς «το μείζον ζήτημα [...] ήταν η απουσία κάποιων κανόνων αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών για τέτοιες περιπτώσεις».

Το πρόβλημα γινόταν ακόμη πιο δύσκολο γιατί ένας σημαντικός αριθμός κρατών της βορείου Ευρώπης, κυρίως, αντιμετώπισε το ελληνικό πρόβλημα με όρους περισσότερο ηθικούς παρά πολιτικούς: η Ελλάδα αντιμετώπιζε προβλήματα γιατί δεν σεβάστηκε τους κανόνες του ευρωσυστήματος και εξαπάτησε τους εταίρους της. Ή, πάλι, οι Έλληνες είναι τεμπέληδες και για τον λόγο αυτό δανείζονται προκειμένου να διάγουν μία ζωή πολύ μακριά από τις δυνατότητές τους.¹⁰¹

100. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Quiz: 2.500 χρόνια μετά...», *Capital.gr*, 5 Αυγούστου 2013, <https://www.capital.gr/me-apopsi/1847961/quiz-2-500-xronia-meta>.

101. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», ό.π., σ. 862-863. Κατά τον Καλύβα, ό.π., σ. 260, ο ισχυρισμός περί «τεμπέληδων Ελλήνων» δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς «[τ]α στοιχεία του ΟΟΣΑ δείχνουν ότι οι Έλληνες εργάζονται (σε γενικές γραμμές) τις περισσότερες ώρες στην Ευρώπη, αν και η παραγωγικότητά τους δεν είναι αντίστοιχα υψηλή». Μάλιστα, η ανακύκλωση στερεοτύπων περί «ενάρετου Βορρά» και «γλεντζέ Νότου» συνεχίστηκε και αρκετά χρόνια αργότερα, με αποκορύφωμα τις ατυχείς δηλώσεις τού τότε προέδρου της Ευρωομάδας, Γερούν Ντάισελμπλουμ, ο οποίος προσπάθησε το 2017 να εξηγήσει αναδρομικά την ελληνική αποτυχία, λέγοντας ότι οι λαοί του Νότου ξόδεψαν όλα τα λεφτά τους στα ποτά και στις γυναίκες και γι' αυτό ζητάνε βοήθεια από τις χώρες του Βορρά. Βλ. Πάσχος

Κατά τον Καλύβα, η πραγματικότητα για την ελληνική κρίση ήταν ότι «δεν επρόκειτο [...] για πρόβλημα του τεμπέλη και απατεώνα Έλληνα [...] αλλά για συστημική κρίση σε ευρωπαϊκή κλίμακα». Προτού ξεσπάσει η κρίση χρέους, η πεποίθηση των χρηματοπιστωτικών αγορών ότι δεν θα επιτρέπεται σε καμία χώρα μέλος της Ευρωζώνης να χρεοκοπήσει, μαζί με την παραδοχή ότι όλες οι ευρωπαϊκές οικονομίες θα συνέκλιναν, τροφοδότησε τεράστιες καταναλωτικές εκρήξεις στον Νότο, όπως δείχνουν τα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών των χωρών αυτής της περιφέρειας. Ουσιαστικά, «τα ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών του Νότου καθρέφτιζαν τα πλεονάσματα τρεχουσών συναλλαγών του Βορρά. Η “επιτυχία” στον Βορρά και η “αποτυχία” στον Νότο αποτελούσαν συμμετρικές διαδικασίες, τις αντίθετες όψεις του ίδιου νομίσματος»¹⁰², λειτουργώντας σαν συγκοινωνούντα δοχεία.

Με το ξέσπασμα της κρίσης, «η έμφαση που δόθηκε στην εσωτερική υποτίμηση ως μέσο διόρθωσης του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών βασιζόταν στην παραδοχή ότι κάθε κράτος-μέλος αποτελούσε αυτόνομη οντότητα και όχι κομμάτι μιας νομισματικής ένωσης». Η άσκηση πιέσεων στις οφειλέτριες χώρες της Ευρωζώνης για να προβούν σε εσωτερική υποτίμηση, χωρίς παράλληλες πιέσεις για αντίστοιχη επέκταση της ζήτησης στις πιστώτριες χώρες, «συνιστούσε ασύμμετρη απάντηση στην ευρύτερη κρίση, προκαλώντας έτσι [σ. στις πρώτες] αποπληθωρισμό και μαζική ανεργία».¹⁰³

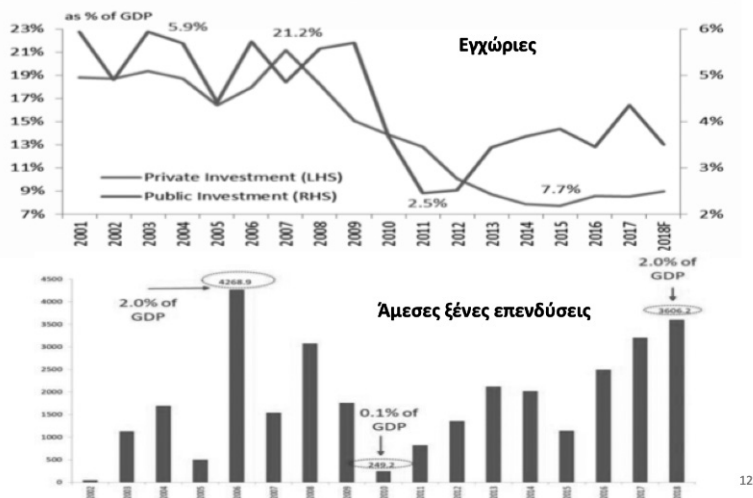
Στην περίπτωση της ελληνικής κρίσης, όπως δείχνει το παρακάτω γράφημα, είναι χαρακτηριστικό ότι οι ιδιωτικές

Μανδραβέλης, «Τα ποτά και τα κορίτσια...», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 2017, <http://www.kathimerini.gr/902093/opinion/epikairothta/politikh/ta-pota-kai-ta-koritsia>.

102. Καλύβας, *Καταστροφές και Θρίαμβοι*, ό.π., σ. 256-257.

103. Καλύβας, ό.π., σ. 282.

επενδύσεις κατέρρευσαν ενώ οι δημόσιες δεν μπόρεσαν να παίξουν τον ρόλο τους στην ανάσχεση της βαθιάς και παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης. Μέχρι και σήμερα, το επενδυτικό έλλειμμα είναι τέτοιο που οι εγχώριες επενδύσεις δεν μπορούν να το καλύψουν, ενώ το εγχώριο χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν είναι σε θέση να χρηματοδοτήσει την ελληνική οικονομία. Τέλος, οι άμεσες ξένες επενδύσεις βρίσκονται στο ήμισυ του μέσου όρου της Ευρωζώνης.¹⁰⁴

Η ανεργία των νέων και το «brain-drain»

Αν η κατάρρευση των ιδιωτικών επενδύσεων την περίοδο της κρίσης επιβεβαιώνει την κοίμηση των κατά Keynes «animal spirits» του επιχειρηματικού τομέα, και η παράλληλη συρρίκνωση των δημοσίων επενδύσεων αντίστοιχα τον φαύλο κύ-

104. Βλ. Γ. Παπακωνσταντίνου, «Η πραγματική κατάσταση της ελληνικής οικονομίας», Παρουσίαση στο πλαίσιο της εκδήλωσης της δεξαμενής σκέψης «The Catalyst», 16 Απριλίου 2019.

κλο στον οποίο περιήλθε η ελληνική οικονομία, το φαινόμενο της ανεργίας των νέων ήταν αυτό που έλαβε δίχως αμφιβολία τις πιο δραματικές διαστάσεις.

Συγκεκριμένα, τα ποσοστά ανεργίας στη χώρα για τους νέους κάτω των είκοσι πέντε ετών εκτοξεύθηκαν πάνω από το 50% (ένας στους δύο νέους ηλικίας 15-24 ετών ήταν άνεργος): ποσοστό περίπου διπλάσιο από εκείνο της γενικής ανεργίας. Δεν είναι υπερβολή το φαινόμενο αυτό να θεωρηθεί σαν ωρολογιακή βόμβα στα θεμέλια τόσο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας. Κατά τον Stiglitz, η διατήρηση υψηλών ποσοστών ανεργίας των νέων θα έχει μακροχρόνιες συνέπειες: «οι νέοι αυτοί δεν πρόκειται ποτέ να αποκτήσουν τα εισοδήματα που θα αποκτούσαν, αν οι προοπτικές εργασίας τη στιγμή της αποφοίτησής τους από το σχολείο ήταν καλύτερες».¹⁰⁵ Παράλληλα, ο αριθμός των γεννήσεων βαίνει συνεχώς μειούμενος, επιδεινώνοντας το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας. Η γήρανση του πληθυσμού καθιστά ιδιαίτερα κρίσιμη την ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας, τόσο ως προς τη βελτίωση των ιδίων προοπτικών επαγγελματικής εξέλιξης και προσωπικής ευημερίας, όσο και κυρίως ως προς τους δυνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας μακροχρόνια, της άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και της συνεκτικότητας του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού. Η Ελλάδα είναι στις πρώτες θέσεις της σειράς κατάταξης του ΟΟΣΑ ως προς το ποσοστό ανεργίας της κατηγορίας των «NEETs», ακρωνύμιο το οποίο αναφέρεται σε εκείνους τους νέους που ούτε εργάζονται, ούτε σπουδάζουν ή εκπαιδεύονται. Επίσης έχει το υψηλότερο ποσοστό νεανικής ανεργίας στην Ευρωζώνη (βλ. άνω διάγραμμα στη μεθεπόμενη σελίδα). Επιπλέον, η χώρα υφίσταται ένα ολοένα και αυξανόμενης έντασης «brain-drain», δηλαδή μια συνεχή διαρροή, προς τις χώρες του εξωτερικού, ανθρώπινου

105. Βλ. Stiglitz, *Ευρώ*, ό.π., σ. 94.

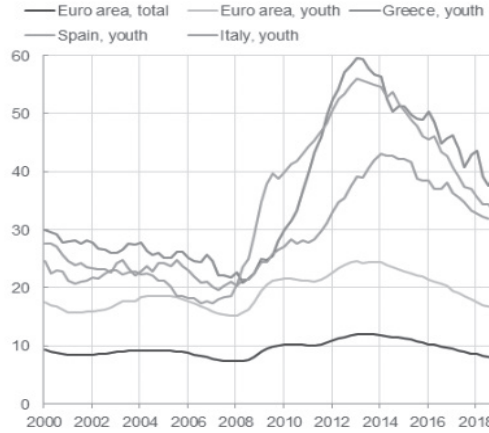
δυναμικού με υψηλές δεξιότητες και, κατά συνέπεια, με σημαντική δυνητική συνεισφορά στους μακροχρόνιους ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας, εφόσον αυτό παρέμενε ενεργό στη χώρα.

Εκτός από την οικονομική διάσταση του παραπάνω προβλήματος, σημαντική είναι και η κοινωνική. Καθώς η αύξηση των φτωχών εξελίχθηκε με γεωμετρική πρόοδο κατά τη διάρκεια της κρίσης, δημιουργήθηκε ο εξής φαύλος κύκλος. Περισσότεροι νέοι αδυνατούν να ολοκληρώσουν τη δευτεροβάθμια ή να συνεχίσουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αναγκαστικά, οι ίδιοι αναζητούν ευκαιριακή απασχόληση χαμηλών προσόντων και χωρίς να υπάρχουν σημαντικές προοπτικές εξέλιξης στον εργασιακό βίο. Επιπλέον, δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν κανέναν οικογενειακό προγραμματισμό. Σε αυτά προστίθενται οι ψυχολογικές επιπτώσεις της υποτίμησης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της αποθάρρυνσης για προσφορά στο κοινωνικό σύνολο. Η περιθωριοποίηση αυτή προκαλεί τη χαλάρωση των αντιστάσεων του ατόμου προς ακραίες και δημαγωγικές πολιτικές ρητορικές. Έτσι, οι «φτωχοί νέοι» (βλ. κάτω διάγραμμα στην επόμενη σελίδα) γίνονται μαζί με τους «νέους φτωχούς» της κρίσης δεκτικοί σε φαινόμενα εξτρεμισμού, γεγονός το οποίο υποσκάπτει τη δημοκρατική δομή και κουλτούρα της κοινωνίας.¹⁰⁶

106. Κωνσταντίνος Γκράβας, «Το πατριωτικό... Χρέος μας προς τους Νέους!», *Capital.gr*, 7 Νοεμβρίου 2014, <https://www.capital.gr/arthra/2150720/to-patriotiko-xreos-mas-pros-tous-neous>.

Total unemployment and youth unemployment

Percentages, youth unemployment: under 25 years

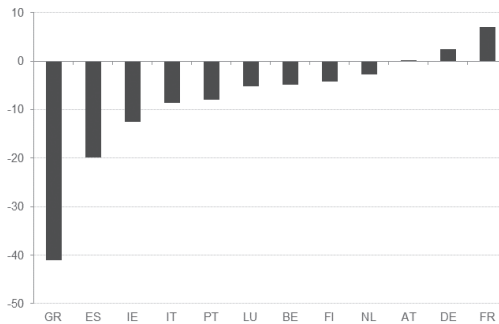

Source: Eurostat.

Real incomes of the young fell in many euro area Member States since the crisis

Real median equivalised net income in selected euro area Member States

(percentage change 2017 vs 2009; HICP deflated; ages 16-24)

Source: EU SILC and ECB calculations. Coverage reflects the 12 EU Member States that introduced euro coins and banknotes in 2002.

Όπως προαναφέρθηκε, με το αμερικανικό σχέδιο Marshall ξεκίνησε μεταπολεμικά μια περίοδος μεγάλης οικονομικής άνθησης στην Ευρώπη, με τη γερμανική οικονομία να είναι εκείνη που αναπτυσσόταν με τον ταχύτερο συγκριτικά ρυθμό. Η υπογραφή διακρατικών συμφωνιών με τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου δημιούργησε τις προϋποθέσεις ενός ισχυρού μεταναστευτικού κύματος ανειδίκευτων ως επί το πλείστον εργατών, που έφευγαν από τις χώρες αυτές για να εργαστούν προσωρινά στη Γερμανία, ενώ τα χρηματικά εμβάσματα που έστελναν πίσω στις οικογένειές τους συνεισέφεραν σημαντικά στα έσοδα των χωρών τους. Την περίοδο 1950-1970, το ένα τέταρτο του συνολικού εργατικού δυναμικού της Ελλάδας μετανάστευσε, ενώ το 1973 τα εμβάσματα των εργατών από το εξωτερικό αντιπροσώπευαν το 50% των εσόδων της χώρας από εξαγωγές.¹⁰⁷

Φαίνεται πως η ιστορία επαναλαμβάνεται σήμερα, με διαφορετικό και πάλι τρόπο. Η πρώτη βασική διαφορά είναι ότι οι άνθρωποι μεταναστεύουν, όχι στο πλαίσιο διακρατικών συμφωνιών, αλλά σε ένα οικονομικό πλαίσιο ελεύθερης κυκλοφορίας εργαζομένων εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το πλαίσιο αυτό, όμως, συνδυαζόμενο με το υψηλό «κληρονομημένο χρέος»¹⁰⁸ της κρίσης, το οποίο αναλαμβάνεται από κάθε συγκεκριμένη χώρα μέλος της Ευρωζώνης ξεχωριστά (απουσία αμοιβαιοποίησης του χρέους), γεννά σημαντικές οικονομικές αποκλίσεις εντός του ευρώ. Η εκροή των πιο ταλαντούχων ατόμων από μια χώρα με υψηλό χρέος «τοπικού χαρακτήρα», η οποία αυτοτροφοδοτείται από τη μετανάστευση κεφαλαίου από τις φτωχές χώρες, τις περικοπές δημοσίων επενδύσεων στο πλαίσιο της επιβαλλόμενης δημοσιονομικής

107. Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, ό.π., σ. 334.

108. Για παράδειγμα, στις περιπτώσεις της Ιρλανδίας, της Ελλάδας και της Ισπανίας το χρέος «διογκώθηκε λόγω χρηματοοικονομικής και μακροοικονομικής κακοδιαχείρισης». Βλ. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 155.

αυστηρότητας και της υψηλής ανεργίας λόγω της παρατεταμένης ύφεσης της οικονομίας, «καθιστά λιγότερο ελκυστική τη διαβίωση και την επένδυση στις πληγείσες χώρες».¹⁰⁹ Οι παραπάνω αποκλίσεις από την ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων σε βάρος των ασθενέστερων χωρών είναι ανάλογες με εκείνες που προκαλούνται από την ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων, γεγονός που εξακολουθεί να υφίσταται όσο η οικονομική ένωση των μελών του ευρώ παραμένει ατελής. Η ατελής αυτή δομή «προκάλεσε φυγή ανθρώπων –ιδίως των πιο ταλαντούχων και μορφωμένων– και κεφαλαίων από τις φτωχές χώρες με τις χειρότερες επιδόσεις προς τις πλούσιες χώρες με τις καλές επιδόσεις»¹¹⁰.

Το φαινόμενο καθαυτό του brain-drain συνιστά τη δεύτερη κρίσιμη διαφορά μεταξύ της σύγχρονης περιόδου και της μεταπολεμικής του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. «Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας έχει μειωθεί, εν μέρει εξαιτίας της μετανάστευσης στο εξωτερικό». Το γεγονός ότι «δυσανάλογα μεγάλο ποσοστό των μεταναστών ήταν εργάσιμης ηλικίας και συμπεριλάμβανε πολλούς από τους πιο ταλαντούχους εργαζομένους της Ελλάδας [...] πιθανώς συνεπάγεται χαμηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης στο μέλλον και μειωμένη δυνατότητα αποπληρωμής των χρεών».¹¹¹

Η Ελλάδα και στο παρελθόν είχε γνωρίσει μεταναστεύσεις των παιδιών της, αυτή τη φορά όμως δεν μετανάστευσαν νέοι που εγκατέλειπαν τις αγροτικές καλλιέργειες ούτε ανειδίκευτοι εργάτες, αλλά νέοι με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και υψηλά επισημονικά προσόντα. Υπήρξε δηλαδή «brain drain» όχι ως επιλογή ανάμεσα σε πολλές άλλες εναλλακτικές πορείες, αλλά ως αναγκαστικός μονόδρομος λόγω αναξιοκρατίας, αδιαφάνειας, ευνοιοκρατίας, πελατειακών σχέσεων και διαφθοράς στη χώρα

109. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 160.

110. Βλ. στο ίδιο, σ. 42 και 154-155.

111. Στο ίδιο, σ. 92.

μας. [...] Έτσι, οι νέοι επιστήμονες είχαν μπροστά τους δύο επιλογές. Ή μετά τις πολύχρονες σπουδές να επιστρέψουν άνεργοι στο «παιδικό τους δωμάτιο» ή να αναζητήσουν αλλού συνθήκες εργασίας. [...] Η Μεγάλη Βρετανία, η Γερμανία, το Βέλγιο, η Δανία, η Γαλλία και πολλές άλλες χώρες της Ε.Ε. εκμεταλλεύτηκαν αυτή την ευκαιρία που τους παρουσιάστηκε για να καλύψουν τις μεγάλες ανάγκες που είχαν για υψηλού επιπέδου επιστημονικό προσωπικό με μηδενικό κόστος επένδυσης. [...] Είναι μια πολύ συμφέρουσα λύση [...] για όλες τις χώρες του σκληρού πυρήνα της Ευρωζώνης, αφού αποκτούν αυτό το επιστημονικό δυναμικό χωρίς να επιβαρύνουν τους πολίτες τους. Για το επιστημονικό δυναμικό που μετανάστευσε, οι Έλληνες γονείς και το κράτος έχουν ξοδέψει εκατομμύρια ευρώ. Κάθε απόφοιτος Ιατρικής, Πολυτεχνείου και άλλων πανεπιστημιακών Σχολών στοιχίζει στο ελληνικό Δημόσιο, σύμφωνα με έρευνες, περίπου 200.000 ευρώ και σε αυτό πρέπει να προστεθούν τα χιλιάδες ευρώ που ξοδεύουν οι γονείς για τις γυμνασιακές, λυκειακές και πανεπιστημιακές σπουδές. Η μετανάστευση του ανθρώπινου δυναμικού που έγινε την περίοδο της κρίσης είχε και έχει σημαντικές επιπτώσεις στο ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό σύστημα της χώρας, το οποίο στερείται εισφορών 1,5-2 δισ. ευρώ σε ετήσια βάση σύμφωνα με μελέτη του ΣΕΒ. Εάν δε συνυπολογιστούν και οι απώλειες από τον φόρο εισοδήματος, τότε το ποσό ανεβαίνει στα 9,1 δισ. ευρώ τον χρόνο.¹¹²

Σύμφωνα με τον Stiglitz, οι περικοπές που επιβλήθηκαν στο ελληνικό σύστημα υγείας στο πλαίσιο των μνημονίων είχαν ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση σημαντικού αριθμού ιατρών από την Ελλάδα στη Γερμανία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, οι χώρες αυτές «εξασφαλίζουν βελτιωμένες υπηρεσίες υγείας, ενώ οι Έλληνες υποφέρουν από τον περιορισμό

112. Παναγιώτης Λιαργκόβας-Νικόλαος Αποστολόπουλος, «Σπούδασε και βγάλε διαβατήριο για τα ξένα...», *Καθημερινή*, 8 Απριλίου 2019, <http://www.kathimerini.gr/1018326/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/panagiwths-liargkovas---nikolaos-apostolopoylos-spoydase-kai-vgalediavathrio-gia-ta-3ena>.

της πρόσβασής τους σε ιατρούς· στην εκπαίδευση των οποίων επένδυσαν εκατοντάδες χιλιάδες ευρώ».¹¹³

Το γεγονός, εξάλλου, «ότι οι ειδικευμένοι εργαζόμενοι χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη κινητικότητα σε σχέση με τους ανειδίκευτους, δημιουργεί έναν ακόμη παράγοντα που γεννά αποκλίσεις και ανισότητα», όπως εξηγεί ο ίδιος.

Όταν ειδικευμένοι εργαζόμενοι εγκαταλείπουν τη χώρα, μιλάμε για αποκένωση: η αποχώρησή τους περιορίζει τα εισοδήματα, αλλά και τις μελλοντικές προοπτικές οικονομικής μεγέθυνσης. Η αποκένωση αποστερεί τις χώρες αυτές από τους δυνάμει επιχειρηματίες που θα στήσουν νέες επιχειρήσεις και από τους ακαδημαϊκούς που θα εκπαιδεύσουν μια νέα γενιά ερευνητών. Περιορίζει τη ικανότητά τους να καλύψουν το χαμένο έδαφος. Οι φτωχότεροι εργαζόμενοι, που ξεμένουν στην πατρίδα, καταλήγουν να πληρώνουν [...] διπλά αν υπάρχει συμπληρωματικότητα μεταξύ ειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας (δηλαδή, αν η παραγωγικότητα των ανειδίκευτων εργαζομένων αυξάνεται όταν συνεργάζονται με μεγαλύτερο αριθμό πιο ειδικευμένων εργαζομένων). Σε αυτή την περίπτωση, η μείωση του αριθμού των ειδικευμένων έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση των αποδοχών για τους ανειδίκευτους εργαζομένους. Αυτό αναμφίβολα συμβαίνει στην Ελλάδα και σε κάποιες άλλες από τις χώρες της κρίσης.¹¹⁴

Η φτωχοποίηση ιδιαίτερα των νέων ανθρώπων, που ξεμένουν στη χώρα τους είτε άνεργοι είτε με μειωμένες απολαβές, επιτείνει το δημογραφικό πρόβλημα λόγω της υπογεννητικότητας. Σε συνδυασμό με τις δύο σημαντικότερες πηγές απόκλισης –τη φυγή κεφαλαίων και τη μετανάστευση εργαζομένων–, δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος που περιορίζει τις δυνατότητες οικονομικής μεγέθυνσης και ανατροφοδοτεί τον ακήρυχτο οικονομικό πόλεμο σε βάρος των ασθενέστερων χωρών. Επιπλέον, οι αποκλίσεις αυτές επιτείνονται με τη

113. Stiglitz, ό.π., σ. 352.

114. Στο ίδιο, σ. 155.

σειρά τους από τις τεχνολογικές αποκλίσεις, το διαφορετικό δηλαδή επίπεδο καινοτομίας και γνώσης ανάμεσα στις εθνικές οικονομίες. Για παράδειγμα, «αν η γερμανική τεχνολογία είναι καλύτερη από την πορτογαλική, το κεφάλαιο θα κινηθεί από τη φτωχή σε κεφάλαια προς την πλούσια σε κεφάλαια χώρα, όπως θα συμβεί και με την ειδικευμένη εργασία».¹¹⁵ Ο φαύλος αυτός κύκλος των αποκλίσεων εντός του ατελούς ευρωπαϊκού οικονομικού πλαισίου έχει οδηγήσει, στην περίπτωση της χώρας μας, στη *Μεγάλη Οικονομική Κατάθλιψη*.

Οι μακροοικονομικές ανισορροπίες

Όταν το 1999 γεννήθηκε το ευρώ, η Γερμανία εμφάνιζε έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών στο ισοζύγιο πληρωμών της, της τάξεως του 1,4% του ΑΕΠ. Το 2016 το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είχε βελτιωθεί κατά περίπου δέκα ποσοστιαίες μονάδες, φθάνοντας σε πλεόνασμα της τάξεως του 8,5% του ΑΕΠ, ενώ παρέμεινε λίγο κάτω από το 8% στα επόμενα δύο χρόνια. Σε απόλυτους όρους, το πλεόνασμα τρεχουσών συναλλαγών της Γερμανίας είναι το μεγαλύτερο σε ολόκληρο τον κόσμο. Ξεπερνά εκείνο της Κίνας και της Ιαπωνίας και αποτελεί πρωτοφανές φαινόμενο στη μεταπολεμική ιστορία.¹¹⁶

Η Γερμανία διατηρεί επί πολλά έτη τεράστια εμπορικά πλεονάσματα, που είναι σταθερά μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα της Κίνας, όχι μόνον ως ποσοστό του ΑΕΠ (που είναι σχεδόν διπλάσια εδώ και μερικά χρόνια), αλλά ακόμη και σε χρηματικούς όρους. Αν όμως μια χώρα διατηρεί πλεόνασμα, δηλαδή εξάγει περισσότερα απ' όσα εισάγει, κάποιες άλλες χώρες πρέπει να διατηρούν έλλειμμα, δηλαδή να εισάγουν

115. Στο ίδιο, σ 159.

116. Βλ. Stefano Micossi-Alexandra D'Onofrio-Fabrizia Peirce, «On German External Imbalances», *CEPS Policy Insights*, No 2018/13, Νοέμβριος 2018, σ. 1.

περισσότερα απ' όσα εξάγουν, και επομένως αν τα μεγάλα ελλείμματα αποτελούν πρόβλημα, το ίδιο ισχύει και για τα μεγάλα πλεονάσματα.¹¹⁷

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, οι ελλειμματικές χώρες του ευρωπαϊκού Νότου δέχονταν σημαντικές ροές δανειακών κεφαλαίων από τις πλεονασματικές χώρες του Βορρά, τα οποία εν συνεχεία κατευθύνονταν περισσότερο σε κατανάλωση παρά σε παραγωγικές επενδύσεις. Όπως παρατηρεί ο Stiglitz, η αφέλεια των διεθνών κεφαλαιαγορών να πιστέψουν ότι η εξάλειψη του συναλλαγματικού κινδύνου, με την εισαγωγή του κοινού νομίσματος για όλες τις χώρες μέλη, σήμαινε και εξάλειψη κάθε κινδύνου, τις οδήγησε να σπεύσουν προς τις χώρες της περιφέρειας. Οι κεφαλαιακές αυτές ροές εντός του ευρώ άσκησαν, σε όλες τις περιπτώσεις των χωρών αυτών, ανοδικές πιέσεις στις τιμές και δημιούργησαν μη βιώσιμα ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών. Όταν η κρίση στην αμερικανική αγορά ακινήτων επιμόλυνε την Ευρωζώνη, ήταν πλέον πολύ αργά. Το χρήμα που θα έπρεπε να έχει διοχετευθεί στην ενίσχυση της παραγωγικότητας των παραπάνω οικονομιών, κατέληξε τελικά στη χρηματοδότηση είτε της φούσκας στην αγορά ακινήτων, όπως στις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Ιρλανδίας, είτε των κρατικών ελλειμμάτων, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας.¹¹⁸

Ιδωμένη συνεπώς από τη σκοπιά των μεγάλων μακροοικονομικών ανισορροπιών, με τις πλεονασματικές βόρειες χώρες-μέλη του ευρώ να αποτελούν τον αντίποδα των ελλειμματικών εταίρων τους στον Νότο, η ελληνική κρίση αποτελούσε στην αρχή της την πρώτη ένδειξη του ευρύτερου αυτού προβλήματος. «Οι τεράστιες ανισορροπίες μεταξύ πιστωτών και οφειλετών έπρεπε να αντιμετωπιστούν είτε με έξοδο από το ευρώ είτε με κάποιο άλλο πακέτο μέτρων πολιτικής άλ-

117. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 139.

118. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 146.

λου είδους, που θα συνδύαζε ενδοευρωπαϊκές μεταβιβάσεις και εσωτερική υποτίμηση. Με τη σειρά του, αυτό το πακέτο έπρεπε να εντάσσεται σε μια ευρύτερη θεσμική μεταρρύθμιση, που θα αντιμετώπιζε μεμιάς ζητήματα οικονομικής, τραπεζικής και πολιτικής ένωσης».¹¹⁹

Από τις πέντε επιμέρους φάσεις στην «Ιστορία της κρίσης της ζώνης του ευρώ» που διαχωρίζει ο Draghi¹²⁰, κομβικής σημασίας για την επιτάχυνση της κρίσης ήταν η τρίτη φάση, που είχε ως αφετηρία την ελληνική κρίση. Ο αποκλεισμός της χώρας από τις διεθνείς αγορές αποκάλυψε τη λανθασμένη εντύπωση ότι τα κρατικά ομόλογα είναι ελεύθερα κινδύνου (risk-free), προκαλώντας μια ταχεία ανατίμηση του κινδύνου σε όλο το φάσμα των κυβερνητικών ομολόγων των ελλειμματικών χωρών μελών της Ευρωζώνης. «Για όσους είδαν την κρίση ως συνέπεια του ηθικού κινδύνου, αυτό αποτελούσε την απαιτούμενη επιστροφή της πειθαρχίας των αγορών έναντι των κυβερνητικών ομολόγων –άποψη που αντικατοπτρίστηκε στη συμφωνία της Deauville [σ. μεταξύ των δύο τότε ηγετών του γαλλογερμανικού άξονα, του προέδρου Σαρκοζί και της καγκελαρίου Μέρκελ αντιστοίχως, για τη συμμετοχή στο μέλλον και ιδιωτών επενδυτών στο κόστος σωτηρίας κρατών], τον Οκτώβριο του 2010». Η μετάδοση του κινδύνου των κρατικών ομολόγων στον εγχώριο τραπεζικό τομέα είχε στην περίπτωση της Ελλάδας δραματικές επιπτώσεις στην αντίληψη περί φερεγγυότητας του τραπεζικού συστήματος. Η γενική απώλεια εμπιστοσύνης στις προοπτικές της χώρας αντηχούσε μέσω του τραπεζικού τομέα σε περαιτέρω μείωση του ρυθμού ανάπτυξης. Οι χρηματοπιστωτικές αγορές άρχισαν να δια-

119. Καλύβας, *ό.π.*, σ. 257.

120. Για την *ανάλυση παρακάτω*, βλ. Mario Draghi, «Risk-reducing and risk-sharing in our Monetary Union. The history of the crisis in the euro area», Ομιλία στο European University Institute, Φλορεντία, 11 Μαΐου 2018, <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2018/html/ecb.sp180511.en.html>.

σπώνται κατά μήκος των εθνικών γραμμών, και παράλληλα η έλλειψη ρευστότητας, σε συνδυασμό με την απομείωση του κεφαλαίου εξαιτίας των εγχώριων ζημιών, ανατροφοδότησε την πιστωτική ασφυξία. «Το τέταρτο στάδιο της κρίσης του ευρώ προκλήθηκε από τους επενδυτές τόσο στην Ευρώπη όσο και στον υπόλοιπο κόσμο». Προεξοφλώντας ένα καθοδικό σπιράλ οικονομικής ανάπτυξης, πολλοί επενδυτές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μόνη διέξοδος για τις χώρες που επλήγησαν από την κρίση, δεδομένης της θεσμικής αρχιτεκτονικής της ζώνης του ευρώ, ήταν η αποχώρησή τους από το κοινό νόμισμα. Υπήρχε η πεποίθηση ότι αυτό θα τους επέτρεπε να υποτιμήσουν τα νομίσματά τους και να ανακτήσουν έτσι τη νομισματική τους κυριαρχία. Ακριβώς, ο φόβος της μετατροπής (*redenomination risk*) σε νομίσματα χαμηλότερης αξίας συνιστά την κύρια αιτία της διεύρυνσης των περιθωρίων κινδύνου (*spreads*) των κυβερνητικών ομολόγων, γεγονός που επιδείνωσε περαιτέρω την ήδη κακή ισορροπία που υπήρχε στις πιο ευάλωτες οικονομίες. Τελικά, η ΕΚΤ απάντησε με την ανακοίνωση του προγράμματος «Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών» (OMT), το οποίο αποκατέστησε την εμπιστοσύνη στις αγορές κρατικών ομολόγων, συνέβαλε στην αποκατάσταση του μηχανισμού μετάδοσης της νομισματικής πολιτικής και διέκοψε το καθοδικό σπιράλ. Θεμελιώδους σημασίας στη δέσμευση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας να κάνει οτιδήποτε χρειαστεί για να προστατεύσει το ευρώ, ήταν οι αποφάσεις για τη δημιουργία της τραπεζικής ένωσης και του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ESM).

Όπως επίσης αναφέρει ο επικεφαλής της ΕΚΤ, η στρατηγική ανάκαμψης ξεκίνησε με την αποκατάσταση του χρήματος, η συνοχή του οποίου αμφισβητήθηκε στην κορύφωση της κρίσης στη ζώνη του ευρώ. «Η συνοχή του χρήματος σημαίνει όχι μόνον ότι το χρήμα διατηρεί την αξία του με την πάροδο του χρόνου, δηλαδή τη σταθερότητα των τιμών. Ση-

μαίνει, επίσης, ότι το χρήμα είναι ανταλλάξιμο σε ολόκληρο το φάσμα: δηλαδή, μεταξύ των χωρών. Ωστόσο, σε εκείνη την περίοδο, τα νομισματικά και χρηματοπιστωτικά περιουσιακά στοιχεία –τα κρατικά και εταιρικά ομόλογα, τα ασφαλιστικά προϊόντα [...] και, πάνω από όλα, οι τραπεζικές καταθέσεις– σταμάτησαν να είναι ελεύθερα ανταλλάξιμα σε ολόκληρη τη ζώνη του ευρώ. Σε ορισμένες χώρες έγιναν ανταλλάξιμα σχεδόν αποκλειστικά εντός των εθνικών συνόρων. Αυτό που προκαλούσε την παραπάνω διαδικασία ήταν ο φόβος ότι τα περιουσιακά στοιχεία που βρίσκονται στις πιο εύθραυστες χώρες θα μπορούσαν να μετατραπούν σε νομίσματα διαφορετικά από το ευρώ». Μπορεί η ΕΚΤ να αντιμετώπισε επιτυχώς την απειλή αυτή για τη νομισματική ένωση, ωστόσο το επεισόδιο της κρίσης «αποκάλυψε την ευθραυστότητα ενός συστήματος όπου η φερεγγυότητα των κυρίαρχων κρατών ήταν ο έσχατος εγγυητής των εθνικών τραπεζικών συστημάτων. Σε αυτό το σημείο ανέκυψε η ανάγκη για τη δημιουργία της ευρωπαϊκής τραπεζικής ένωσης».¹²¹

Σε μεγάλο βαθμό, πάντως, η ζημιά που έγινε ήταν εξαιρετικά δύσκολο να αναστραφεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ο ακήρυχτος οικονομικός πόλεμος, που αποστράγγιζε κεφάλαια από τις χώρες της κρίσης με κατεύθυνση την οικονομικά ισχυρότερη χώρα της Ευρωζώνης, είχε σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις δημιουργώντας έναν φαύλο καθοδικό κύκλο. Όπως χαρακτηριστικά διερωτάται ο Stiglitz: «Ποιος ορθολογικά σκεπτόμενος πλούσιος Ισπανός ή Έλληνας θα κρατούσε όλα τα λεφτά του σε μια εγχώρια τράπεζα, όταν είναι (σχεδόν) εξίσου βολικό και πολύ πιο ασφαλές να τα τοποθετήσει σε μια γερμανική τράπεζα;» Ο φαύλος κύκλος προκύπτει ως εξής: «καθώς το κεφάλαιο εγκαταλείπει τη χώρα, οι τράπεζές της

121. Βλ. Mario Draghi, «Recovery and Reform in the euro area», Ομιλία στο Ινστιτούτο Brookings, Ουάσινγκτον, 9 Οκτωβρίου 2014, <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2014/html/sp141009.en.html>.

πρέπει να περιορίσουν τον δανεισμό και η οικονομία αποδυναμώνεται· καθώς η οικονομία αποδυναμώνεται, το ίδιο συμβαίνει και με τη διαφαινόμενη ικανότητα της χώρας να διασώσει τις προβληματικές τράπεζές της· και έτσι αυξάνεται το επιτόκιο που πρέπει να καταβάλουν οι τράπεζες, με αποτέλεσμα να αποδυναμώνονται περισσότερο και το κεφάλαιο να έχει αυξημένα κίνητρα αποχώρησης»¹²².

Ωστόσο, μετά την επισφράγιση της νομισματικής ειρήνης το 2012 με το δόγμα «WIT», ότι δηλαδή η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα θα κάνει οτιδήποτε χρειαστεί προκειμένου να διατηρεί την αγοραστική δύναμη του ευρώ και την σταθερότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η κεντρική τράπεζα της Ευρωζώνης προχώρησε, στις αρχές του 2015, σε ένα ακόμη πολύ σημαντικό βήμα. Παράλληλα με τη σταδιακή θεσμοθέτηση των πυλώνων της ευρωπαϊκής τραπεζικής ένωσης και την ακολουθούμενη μέχρι και σήμερα πολιτική μηδενικών ή και αρνητικών επιτοκίων¹²³, η ΕΚΤ ξεκίνησε τον Μάρτιο εκείνου του έτους το Πρόγραμμα Αγοράς Τίτλων (Asset Purchase Programme: APP). Επρόκειτο ουσιαστικά για ένα γενναιόδωρο πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης που χορήγησε, μέχρι τη λήξη του τον Δεκέμβριο του 2018, συνολική ρευστότητα ύψους 2,6 τρισεκατομμυρίων ευρώ στο Ευρωσύστημα.

Όπως μάλιστα καταδεικνύει μια σχετικά πρόσφατη έρευνα της γερμανικής κεντρικής τράπεζας (Bundesbank), η Γερμανία βγήκε σημαντικά κερδισμένη από τη χαλαρή αυτή νομισματική πολιτική που υιοθέτησε η ΕΚΤ μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, η ισχυρότερη οικονομία της Ευρωζώ-

122. Stiglitz, *ό.π.*, σ. 149.

123. Το επιτόκιο των πράξεων κύριας αναχρηματοδότησης παραμένει μηδενικό (0,00%) και το επιτόκιο της διευκόλυνσης αποδοχής καταθέσεων αρνητικό (-0,40%), αντιστοίχως.

νης εξοικονόμησε συνολικά το ποσό των 250 δισ. ευρώ την περασμένη δεκαετία, καθώς η επεκτατική νομισματική πολιτική για το ευρώ μείωσε το μέσο κόστος δανεισμού των ομοσπονδιακών, πολιτειακών και δημοτικών κυβερνήσεων της Γερμανίας από 4% το 2007 σε 2% το 2016.¹²⁴ Η πολύ μεγάλη δημοσιονομική ελάφρυνση, που προήλθε από τα χαμηλότερα επιτόκια, μεταφράστηκε σε δαπάνες για τόκους το 2016 που μειώθηκαν στο μισό σε σχέση με τις αντίστοιχες δαπάνες που υπήρχαν κατά το έτος 2007, δηλαδή πριν την παγκόσμια κρίση. Σε σωρευτικούς όρους, η ελάφρυνση στις δαπάνες του γερμανικού Δημοσίου για τόκους ανέρχεται από το 2008 μέχρι το 2016 στα 240 δισ. ευρώ, ποσό που ισοδυναμεί με το 7,5% του ΑΕΠ του έτους 2015.¹²⁵

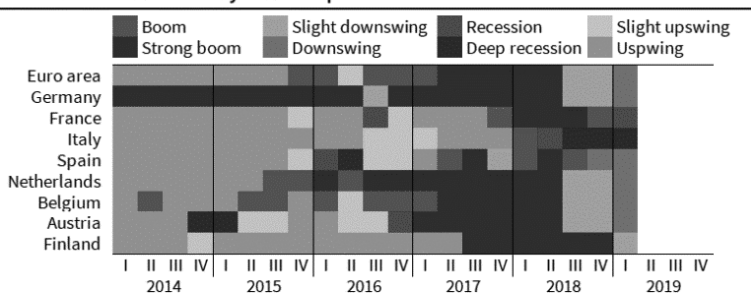
Αν όμως η νομισματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας είχε σημαντικές θετικές επιπτώσεις για τη Γερμανία, αλλά και για τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωζώνης, δεν συνέβη το ίδιο με την Ελλάδα. Εξαιτίας της δευτερογενούς ελληνικής κρίσης που προκλήθηκε από τον εκτροχιασμό του προγράμματος, με τις σοβαρές αρνητικές συνέπειες για την εθνική οικονομία που περιγράφηκαν αναφορικά με το πρώτο εξάμηνο του 2015, η χώρα κράτησε τη μεγαλύτερη «ομπρέλα» στην παγκόσμια οικονομική ιστορία: Από τα 2,6 τρισεκατομμύρια ευρώ συνολικής ρευστότητας στο Ευρωσύστημα μέσω του προγράμματος αγοράς τίτλων από την ΕΚΤ που διήρκεσε τριάμισι χρόνια, το εγχώριο τραπεζικό σύστημα δεν μπόρεσε να λάβει ούτε ένα σεντ του ευρώ. Επιπροσθέτως, στο διάστημα 2015-2017 η Ελλάδα ήταν ουραγός στην προϊούσα

124. Βλ. «Οι Γερμανοί κέρδισαν 250 δισ. ευρώ από τα χαμηλά επιτόκια της ΕΚΤ», *Καθημερινή*, 26 Ιουλίου 2017, <http://www.kathimerini.gr/920064/article/oikonomia/die8nhs-oikonomia/oi-germanoι-kerdisan-250-dis-eyrw-apo-ta-xamhla-epitokia-ths-ekt?platform=hootsuite>.

125. Βλ. Deutsche Bundesbank, «The development of government interest expenditure in Germany and other euro-area countries», *Monthly Report*, Ιούλιος 2017, σ. 38.

οικονομική μεγέθυνση των υπολοίπων χωρών της Ευρωζώνης και η οποία κορυφώθηκε το 2017, όπως φαίνεται στη σκουρόχρωμη περιοχή του παρακάτω διαγράμματος του γερμανικού ινστιτούτου οικονομικών ερευνών ifo.¹²⁶

ifo World Economic Survey – Heatmap ^a

^a The assessments of the current situation and economic expectations for the next six months are visualised by a four colour scheme that illustrates the four phases of a business cycle: strong boom, downswing, deep recession, upswing.

The transition areas between these four phases are illustrated with lighter colours and are defined as follows: *Boom* when the current situation is smaller than +20. *Slight downswing* when expectations are between 0 and -20. *Recession* when the current situation is between 0 and -20. *Slight upswing* when expectations are smaller than +20.

Source: ifo World Economic Survey (WES) I/2019.

© ifo Institute

Συνοψίζοντας, η *απαραίτητη* για τη σταθερότητα του διεθνούς συστήματος *νομισματική ειρήνη*, που, στο πλαίσιο της διατήρησης της συνοχής του ευρώ, διασφαλίστηκε με τις θεσμικές ενέργειες της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, είχε σοβαρές παράπλευρες απώλειες σε όρους οικονομικών αποκλίσεων εξαιτίας του *ακήρυχτου οικονομικού πολέμου* στην Ευρωζώνη, μεταξύ των ισχυρών χωρών του Βορρά και των αδύναμων χωρών του Νότου. Αφενός, το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στο διεθνές πεδίο μετά τη μεγάλη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 και, αφετέρου, τα σημαντικά λάθη που έγιναν από όλες τις πλευρές στη διαχεί-

126. Παρατίθεται στο Theodore Pelagidis, «Greek economy: From bailout program exit to recovery?», στον ιστότοπο *Brookings Institute*, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2019/03/06/greek-economy-from-bailout-program-exit-to-recovery/>.

ριση του ελληνικού προβλήματος μετά το 2010, επέτειναν την κατάσταση του οικονομικού αυτού πολέμου στη χώρα μας δημιουργώντας μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές πληγές. Αυτές περιλαμβάνουν την ανεργία των νέων και τη φυγή ταλαντούχων ανθρώπων στο εξωτερικό –και, ίσως το σημαντικότερο, χωρίς να υπάρχει μέριμνα για τη δημιουργία των απαραίτητων προϋποθέσεων για την επιστροφή τους στο εγγύς μέλλον στην εγχώρια αγορά εργασίας–, τη διευρυμένη κοινωνική ανισότητα, καθώς και την χρονίως ανεπαρκή ζήτηση για επενδύσεις λόγω και της απουσίας ενός θεσμοθετημένου μηχανισμού ανακύκλισης των πλεονασμάτων εντός Ευρωζώνης, από τις πλεονασματικές προς τις ελλειμματικές χώρες.